DE NIEUWE STEM

3

MAANDBLAD VOOR CULTUUR EN POLITIEK
ACHTSTE JAARGANG / MAART 1953

DE NIEUWE STEM, maandblad voor cultuur en politiek, verschijnt de 15e van iedere maand onder redactie van
voor Nederland: N. A. DONKERSLOOT / O. NOORDENBOS, secretaris / H. J. POS / JAN ROMEIN / J. SUYS / VICTOR E. VAN VRIESLAND / W. F. WERTHEIM
voor Vlaanderen: MARNIX GIJSEN / KAREL JONCKHEERE / JULIEN KUYPERS
voor Indonesië: SOEJONO HADINOTO / SUNARIO KOLOPAKING / SOEDJATMOKO
vertegenwoordiger voor Suriname en de Antillen: LOU LICHTVELD
Men wordt verzocht kopij enz. niet te zenden aan de redacteuren persoonlijk, maar aan het Secretariaat der redactie, O. Noordenbos, Hogereinde 19, Ouderkerk a. d. Amstel. Inzendingen worden alleen in behandeling genomen, wanneer de kopij getypt is, postzegels zijn bijgevoegd en het adres op de kopij zelf is vermeld.

Het abonnement loopt van 1 Januari tot 31 December en kost voor Nederland *f* 18.—, België frs 275.—, buitenland *f* 22.50 resp. frs 350.—. Voor leden der W.B.-Vereniging en studenten, ingeschreven aan een Nederlandse of Belgische Universiteit is de prijs *f* 15.— resp. frs 225.—. Losse nummers *f* 2.— resp. frs 30.—. Losse nummers buitenland *f* 2.50 resp. frs 40.—. Jaar-abonnement betaalbaar naar verkiezing per kwartaal of per jaar.

Verkrijgbaar door tussenkomst van de boekhandel.

Uitgave: N.V. WERELDBIBLIOTHEEK

AMSTERDAM	ANTWERPEN
Admiraal de Ruyterweg 545	Lange Koepoortstraat 2
Giro 1677	Giro 316339
Rotterdamse Bank, Amsterdam	Kredietbank, Antwerpen

INHOUD

ANTHONIE DONKER, Rustig door woedende golven. 129
J B. CHARLES, Nachts im Hôtel in Deutschland 131
MARCEL COOLE, Zelfverwittiging 142
WILLEM DE GEUS, Geluk 143
ELISABETH AUGUSTIN, Marianne (derde fragment uit Labyrinth) 149
ANTHONIE DONKER, Gedichten 162
P. P. J. VAN CASPEL, Vis Vomica 165
AGATHA SEGER, De Ontgoochelde 172
G. H. SLOTEMAKER DE BRUINE, Hoger Onderwijs, Wetenschap en Maatschappij 173
KORT BESTEK 186
EX LIBRIS 189

Anthonie Donker

RUSTIG DOOR WOEDENDE GOLVEN

Weer zie ik hem gaan op den dijk,
den dichter en den soldaat,
nog dichtbij, reeds ver buiten bereik,
en ik roep voor hij verder gaat.

over zee naar den horizon,
tot over de uiterste grens
waar geen levende volgen kon
ook al dreef hem de uiterste wens.

Ik roep door het duister hem na,
al is roepen reeds lang overbodig
maar het is ons verlangen te na,
in dit noodweer is hij hier nodig.

Waarheen nam hij plotseling de wijk?
Egidius waar bestu bleven?
Hij die soldaat op den dijk
maar dichter was bij den hemel?

Hij betrok hier voor jaren de wacht.
Hij hield van het polderland.
Schilderend in den nacht
dichtte hij onderdehand.

Ook nu zou hij zeker daar
geweest zijn om hulp te bieden,
metterdaad, metterhand, en ook klaar
met het helpende woord, met het lied en

hij zou rondgaan, in waterlaarzen,
het noodtij zijn kleren doorwekend,
en daarna in de keet bij de kaarsen
het àl hebben opgetekend.

Hij zou alles hebben beschreven,
van het veerhuis, het kind en het water
met een hand die zonder te beven
het vers deed trillen voor later.

En dan sprekend, zoals hij gewend
was: dit land, het is zee-land, ergo
grijpt de zee naar het land, maar wie kent
niet de spreuk: luctor et emergo!

Dat woord is zijn woord, al is hij door
doods wateren zelve verzwolgen.
Zijn woord trekt het lichtend spoor
rustig door woedende golven.

Denkende aan den dichter Martinus Nijhoff, † 26 Januari 1953, en aan den watersnood van 1 Februari 1953.

J. B. Charles

NACHTS IM HÔTEL IN DEUTSCHLAND

(Een fragment)

„Nachts im Hôtel in Deutschland". Voor iemand die het gedicht van David Luschnat heeft gelezen, zullen de nachten in 't hôtel in Duitsland niet spoedig weer nachten worden als alle andere.

Des nachts komt het juist weer. Men reed overdag over de bergen en door de wouden die dit prachtige land rijk is, men loopt in stadsgewoel en spreekt met de mensen. Dit zijn mensen die uiterlijk een eenvoudige indruk maken. Velen zijn nog bijna armoedig gekleed (1950), maar haast allen manifest proper en zij maken de indruk dat zij veel en naarstig werken. Zij kennen hun plicht. Ach, zij zijn weer zo correct en beleefd. Maar het is, alsof onder deze correctheid altijd kennis van hun eigen belangen waakzaam blijft, bij sommigen zelfs gespannen waakzaam. Men ontmoet maar zelden een onverschillige Duitser. Hoe nu, zegt de krantenlezer, ik dacht dat de Duitsers tegenwoordig juist de onverschilligste West-Europeanen waren? Het antwoord luidt: zij doen in de westerse politiek ongeïnteresseerd, alleen omdat zij zo oplettend voor hun belangen zijn.

Des nachts in het hôtel ligt men onder het donzen dekbed in het ledikant en branden de voeten van vermoeidheid, maar de slaap komt nimmer direct. Het is of de geest, die tot zichzelf komt, van onrust vervuld wordt. Misschien moet men jaren in Duitsland leven om het weer kwijt te raken. Ik denk: ik ben moe. Dit was een drukke dag. Ik ga slapen.

Maar ik keer mij op mijn zijde en ik zie het houten boord van het ledikant. Waarom zijn de ledikanten in Duitsland zo zonder uitzondering van hout, dat het lijkt dat er een principe achter schuilt? In het land waar de God in wien men gelooft van ijzer en staal is, die van uit de Ruhr neerziet en regeert met Maschinen, waar de Geest een monstertransformator is en de Zoon een nieuwe Mercedes? De stalen buizenbedden, waarop men zich in Nederland neerlegt als men zich in de dekens heeft gewikkeld, ziet men er haast niet. Ook in de modernste flatwoningen legt men zich onder de witte Decke en in een houten ledikant. Is het dat men schotten naast zich wenst, al staan zij maar acht centimeter omhoog, omdat men, waar men zich hier niet in dekens wentelt, toch afscheiding wil? Of moet de Duitse man, wiens

bloed overdag dieselolie is, wiens zenuwen koper zijn en wiens hart een compressor is, moet de Duitse man voor de nacht onder vogeldons en rondom in het hout liggen, om elke nacht weer met natuur te worden geladen? Ik ken nog ruim duizend van deze gedachten. Elke nacht vermenigvuldigen zij zich. Soms denk ik: jij bent gek. Soms denk ik: wat begrijp jij veel, sta op en schrijf het op, morgen ben je het weer kwijt. En gelukkig bèn ik het de volgende ochtend kwijt, want ik stá nooit op, maar ik denk: kom, ik ga nu toch wat slapen. Wat weet ik tenslotte van de bedden in Duitsland, als ik er in niet meer dan twintig gelegen heb?

Maar 's nachts in 't hôtel in Duitsland ga ik niet zo gauw slapen, want ik blijf denken aan die merkwaardige Duitsers, die zo vlijtig zijn en je zo beleefd de weg wijzen. Vandaag zei een electrotechnicus tegen mij, in een kroeg: wij hebben altijd oorlog, „weil wir so fleiszig sind" en hij begroef zijn gezicht somber in het halve litersglas met bier. Maar ik wil niet altijd aan dat ene denken. Tenminste als ik kan wil ik het nog even uitstellen.

Hoe komt het, dat ik nog nooit in heel dit technische Duitsland in een kamer geslapen heb, waar het loopwerk van de gordijnen en de roeden zo glad en krachtig gaat als in Nederland en de zaken zo soliede in de muur zitten? Dit is mijn critiek trouwens in alle landen die ik kende. Ik ben nog nooit in de Verenigde Staten geweest, maar als ik daar ooit kom, zal ik mijn betovering door de Almachtige Robot niet beproeven met televisie of door een wolkenkrabber in te klimmen. Ik zal, als ik op mijn hôtelkamer aangekomen ben, de eerste dag, met twee rukken het gordijn sluiten en als er iets losschiet of ook maar verdacht beweegt, zal de Almachtige Robot mij verder niet imponeren. Als alles loopt en goed vast zit ga ik pas verder.

Zo en op duizend zijpaden denkt men, terwijl de geest, veel te wakker en ondernemend, telkens weer genoeg heeft van een pad en ombuigt. Als men daar eens zo ver is dat zij geen gordijnen hebben? Maar van de film kan men weten dat de burgerlijkste gordijnenknusheid ter wereld in de Amerikaanse kamer vertoond wordt. Dan komt de Engelse. Dan de Duitse. De Nederlandse huiskamer heeft hygiënischer en artistieker karakter dan de buitenlandse die ik ken. Waardeloos, waardeloos, mijnheer de denker, jij kent misschien 200 van de 2 miljoen huiskamers. En wat een uitdragersrotzooi is dáár al niet bij! Ga jij nu maar slapen.

Overigens is de Amerikaan immers een Engelsman en een Duitser, zoals hij Pool, Scandinaviër en Italiaan is. Vooral ook Duitser, want

de Duitser is een geboren emigrant. Hij heeft immers geen eigen contouren, hij maakt deel uit van een gevaarlijk werkdadige massa die, zoals Gide zei, in alle gaten gegoten kan worden. Wat is hij een uitstekende Amerikaan geworden! Bestaat de Amerikaan? Waarachtig, hij heeft zichzelf gemaakt. Het bloed doet niets terzake, het zijn de taal, die men spreekt, de spijzen, die men eet en de soort gordijnen, die men aan de ramen hangt — if any. Men is weer zo wakker en nog zo weinig moe, dat men zich omwerpt. Men vloekt op het dekbed, dat mee omgaat, en denkt: nu komt het uur van voor straf niet kunnen slapen. Daar is de afgelopen dag terug. Leg uit, vertel, wat doe jij in dit vervloekte Duitsland? En men geeft zich over en wentelt zich weer een kwart slag terug en neemt er de tijd voor om over alles weer na te denken. Zo gaat het elke nacht. De woorden Duitsland en Duitser hebben iets te maken gekregen met chicanes en dwinglandij, met de absolute brutaliteit, met het absolute gelijk hebben, het wiederspruchslos festgestellt werden, met jankerig zelfbeklag bij uitnemend in het oog gehouden materieel eigenbelang, met tyrannie en dood. Het zal er bij *mijn* leven niet meer afgaan.

Het kan mij niets schelen hoe de Duitser bij voorkeur te bed ligt, ik ben weer moe, ik ga slapen. Maar nu kan ik mijn vermoeide benen niet zo leggen, dat mijn vermoeide rug het er mee is en ik luister nog lang naar de stappen buiten. Zo luisterden jarenlang miljoenen vreemdelingen in Duitsland naar alle geluiden buiten, op straat en in de lucht. Slaven, gedeporteerden, studenten die door Ma gesmeekt waren te tekenen omdat Pa zijn eervolle positie zou kunnen verliezen. Gevangenen. Ook de landverraders in de SS-kazernes. De enorme ruimte Duitsland heeft jarenlang, van Hardenberg tot Polen en van de Oostzee naar Tirol, vele miljoenen Europeanen van vreemde volken aangetrokken en van wat zij in hun nachten gedacht hebben is daar weer iets, als een van hen er terug is.

Ik ben er trouwens nooit gedwongen geweest, ik was er vrijwillig, in de herfst van 1939, maar ik was er toen al om dezelfde oorlog. Ik ging altijd zeer nuchter naar bed, omdat ik mij geen onbezorgdheid kon veroorloven; en bang. Was dat bangheid of angst? Ik wist dat ik in een val kon lopen en ik vreesde datgene, wat dan onvermijdelijk zou komen. Ik lag toen precies zo als nu in een bed. Die ene keer was het Oldenburg. Een zelfde houten bed met opstaande rand en een Decke als hier in Hannover. Ik had bij het station militaire treinen geteld en daarvan de wagens, ik had uniformen opgenomen en de leeftijdsklassen geschat van de soldaten en ik had later Weinbrant gedronken met een

oud-SA-man. Die had mij op de schouder geslagen en gezegd: Na, ich denke erst mit Ostern, aber dann bricht eine Offensive los, na, da möchte ich nicht gerne Engländer sein — und auch nicht Holländer, hahaha!! Toen lag ik op bed en ik dacht maar: stel, dat het vannacht al is, wat gebeurt er dan met mij? Ik somde voor mijzelf op wie iets wisten. Hoogstens twee mensen. Nee, drie. Maar zij zouden niets zeggen als zij niet hoefden. Ik zie opeens, dat dit tellen van de mensen die ervan wisten, daar in die herfstnacht van 1939 in het hôtel in Duitsland, voor een belangrijk stuk van mijn leven de eerste en laatste bezigheid van mijn bewustzijn geworden is. Vijf en een half jaar lang. Wie weten ervan, wat weten zij precies. In Hannover, in de nacht, denk ik: jij hoeft immers niet meer te tellen. Iedereen mag het weten. Zij zullen je niet arresteren. Nu ja, zij zullen je over twee jaar of zo een visum weigeren, als die Amerikanen hen integraal hersteld hebben, als *alle* nazi's weer *alle* posten bezetten, maar dat duurt nog wel twee jaren.

Ik hoef dus niet bang te zijn, maar toch wil de beklemming niet wijken. Ik lig hier in Hannover in mijn bed, alsof alles wat er geweest is nog beginnen moet, zoals die nacht in het hôtel in Oldenburg. Die keer voordat ik wakker werd toen iemand mijn kamer verliet. Het is erger als je ontwaakt doordat een vreemde 's nachts in het hôtel je kamer uitsluipt, dan wanneer iemand je wakker maakt die binnenkomt. Dat laatste ken ik ook. Ik heb nooit kunnen leren mijn deuren af te sluiten. Ik sta nu op en draai de sleutel om. Dan lig ik weer te bed, het slapen zal nu wel lukken. Er zal niemand in de kamer komen, zoals die keer in Oldenburg. Ik herinner mij, dat ik opeens nat van zweet recht overeind in het bed zat om voorovergebogen op mijn scherpst te luisteren. Iemand had mijn kamer verlaten. Een zeer zacht sluiten van de kamerdeur klonk na, maar van de gang kwam geen enkel geluid. Het hart pompte mij snel en hoog in de keel en ik kwam op onvaste benen overeind. Ik herinner mij weer, dat ik moeilijkheden met de verlichting had, omdat ik nog niet gewend was aan de verduisteringsgordijnen; bij ons werd daarmee nog slechts als scherts geoefend, maar Duitsland was al in oorlog, daar was verduistering al een deel van het dagelijkse leven.

Ik stond midden in mijn hôtelkamer, ik huiverde en dacht na. Als ik niets deed, zou ik verdacht zijn. Ik dacht nog langer na en trok de deur toen open om resoluut de gang in te gaan naar de trap, om iemand van het huis tegen te komen bij wie ik mijn verontwaardiging kon aanbrengen. Maar het hele hôtel was stil en in slaap. Ik ging een ver-

dieping lager en bleef daar een ogenblik verloren bij het trapgat staan. Ik staarde in een hôtelinnerlijk, dat door zwakke blauwe pitjes naargeestig was verlicht. Alles was zeer stil. Na een paar minuten ging ik weer in mijn kamer. Deze weggaande bezoeker baarde mij onnoemelijk veel zorg. Ik probeerde na te gaan of de vreemde bij mijn zaken gezeten had, maar kon dat niet vaststellen. Het deed er ook niet toe, mijn notities hadden voor iedere nieuwsgierige allemaal uitsluitend betrekking op mijn onderzoek naar de 'Kriminalitätsinsel' langs de Duitse westgrens. Mijn papieren waren in orde en mijn onderzoek in de veendorpen makkelijk bewijsbaar echt. Ik herinner mij dat de koude mij weer in het bed en onder de Decke dreef. Ik herinner mij, dat ik mij geruststelde met de voorstelling, dat het de donkere kellnerin van het huis geweest was, die ik beneden nog Kirsch aangeboden had, voor het slapen gaan. Ik troostte mij zelfs enigermate met de gedachte, dat zij het slaapmutsje als een verder strekkende uitnodiging had opgevat en ik stelde mij gemakshalve voor, dat zij beschaamd was heengevloden toen zij mij slapend had gevonden. Hoewel, dan zou zij het licht op hebben moeten steken. Maar de verduistering? De gordijnen waren niet dicht. Een zaklantaarn? Ik herinner mij hier in Hannover alles nog scherp. De WA-man had de vorige avond met haar gedanst. Die kende haar langer dan die dag, hij vond haar een „Olle Ziege", maar al had het mij toegeleken dat zij wat te lang alleen gebleven kon zijn, ik vond haar niet zo gek. Ik herinner mij, hoe zij de volgende dag mijn overgeschoten kleingeld als fooi heeft aangenomen met een gretigheid, die mij opnieuw schrik bezorgde, want bewees dit niet de onwaarschijnlijkheid, dat zij mijn slaapkamer met tedere verwachtingen had kunnen binnensluipen?

Als ik de volgende ochtend wakker word, stijgt er een gerucht van de straat op dat mij de gordijnen doet openslaan om naar beneden te kijken. Wat zie ik? Enige honderden mannen zijn doende een stoet te formeren. Zij staan al vier aan vier en het kalme praten waarmee zij het wachten korten vormt een merkwaardig vreedzaam geruis. Het is 1 Mei! Van alle kanten komen nog mannen aanstappen, die zich achter aansluiten en met hun conversatie het gerucht doen toenemen.

Ik ben een aandachtig toeschouwer, van over mijn vensterbank. Het is het waarnemen waard, wat daar gaande is, al lijkt de eigenlijke optocht zich wellicht nog niet gauw in beweging te zetten. Deze Duitse arbeiders stellen zich geheel zonder leiding op in correcte rijen van vier. Bij ons zouden er bij zijn, die met bijzonder lawaai zouden wed-

ijveren om de getapste van de dag te worden. Hier is geen extra rumoer van individuen, hier keuvelen de mannen met elkaar en zij blijven op de plaatsen die zij eenmaal hebben ingenomen. Zij zijn armoedig gekleed[1], maar netjes; zij voldoen aan het burgerlijke fatsoen van heel en schoon. Povere kledij, van voor de oorlog. Gedeeltelijk zal het wel in de bezette landen „gecollecteerde" of op meer directe wijze geroofde kleding zijn.

Daar stoot ik mij overeind, ik wil mij aankleden. In de badkamer is alles Duits, dat wil zeggen het zit manifest redelijk in elkaar, er ligt ook een doosje lucifers op zijn plaats voor het vlammetje. De geyser is zeer zuinig afgesteld. Frau Lochte klopt: hebt U een handdoek en zeep? Ja? Anders had zij wel gehad. Die heeft ze dus weer uitgespaard en toch is ze gastvrij gebleven. 'Kosten spaord en eer bewaord', heet dit in het Gronings. Ik betaal — wou U nog koffie gehad hebben? Deze keer zeg ik van graag. Maar ze schenkt mij nu dan ook een goede sterke koffie in. Die is in Duitsland al zeer lang niet meer op de bon. De twee kleine meisjes groeten mij met stijve Knickschens. Germaanse muizensnoetjes, de stijve vlechtjes maken een sprongetje op de rug. Ik geef ze toch maar een stuk chocola. Frau Lochte beveelt ze om lieb te bedanken. Daar gaan de vlechtjes weer. Nu ga ik. De deuren sluiten altijd aangenaam soliede in Duitse huizen.

De 1 Mei-optocht is al wel 700 à 800 man groot, het is nu een oorverdovend gedruis van stemmen,

You heard as if an army muttered;
and the muttering grew to a grumbling.

Ieder staat nog in rijen van vier, ik inspecteer ze als een generaal. Ze zien mij niet of laten niet merken dat mijn gedrag ze opvalt. Ik ga snel de hele rij langs, het is een hele straat nu, ik doe het snel maar secuur: er is geen pak dat aan mijn oog ontkomt. Het is inderdaad knap en netjes maar armoedig. Geen enkele keer word ik herinnerd aan een kledingstuk dat uit mijn kast in de F. straat afkomstig is. Maar het had gekund, nietwaar? Mijn vrouw staat op een keer, in zesenveertig was het, bij de A-brug te wachten. Drie meter van haar af staat een jonge vrouw met een fiets aan de hand, zij praat luidkeels met een andere dame. Mijn vrouw vraagt zich af: waar doet die jurk mij aan denken? Ik ken die bloem. Ik ken het model zelfs. Wat zeg ik, daar is

[1] Bij de correctie merk ik op dat ik dit drie jaar geleden schreef; West-Duitsland heeft ons intussen ook in de textiel al ingehaald.

de zoom, die ze er bij H. in gelegd hebben, verdraaid, het is m ij n jurk! Mijn vrouw begeeft zich meteen door de andere wachtende mensen heen naar het tweetal toe. Mevrouw, mag ik U vragen hoe U aan die jurk komt? Opeens stilte. Dat is mijn jurk, vervolgt mijn vrouw in groeiende woede, die is met al mijn andere kleren door de Duitsers en de landsverraders uit ons huis geroofd, mevrouw hoe komt U aan die jurk?

De mevrouw heft ogen en stem ten hemel; moet je daar als een dievegge op straat worden aangesproken over een jurk! Dat is háár jurk, maar daar wil ze op straat niet over práten, komt U maar bij mij thuis, ik ben mevrouw Timmer, Prinsesseweg 30. Het ìs ook wel een genante zaak, mijn vrouw zegt dus, goed, ik kom bij U. Maar er woont geen Timmer aan de Prinsesseweg, ook niet op een ander nummer. Die „mevrouw Timmer" zal wel wat voorzichtiger geworden zijn met haar garderobe in deze stad. Waar ze er ook mee heengegaan is, ik zie mevrouw Timmer al in de trein; ze spreekt een groot woord mee over die afschuwelijke bijzondere rechtspleging, met „De Weg omlaag" op haar schoot, of „De Linie". Wedden dat ze vindt, dat er nu maar eens een dikke streep onder alles moet en dat we moeten ophouden met haten? Wedden dat ze het met de handelsreiziger in toffees, die in de Gouden Tijd districtscommandant van de Volksdienst geweest is, instemt over de schanddaden van die rooie regering, die ons Indië weggaf, de middenstand uitkleedt, enzovoort?

Ik liep daar snel langs die rij van Duitse arbeiders en ik zag natuurlijk geen enkel stuk kleren uit mijn kast. Er klonken enkele commando's in een bekende toon en daar zette zich, traag maar definitief, een Mei-optocht in beweging. Daar gingen Duitse socialisten, maar het is evengoed de elastische vormloze massa die in alle gaten gegoten kan worden. Het zijn socialisten, maar hun leiders zullen liever alles willen dan hun tegenstanders de kans geven te beweren dat zij minder nationaal voelen dan dezen en minder echt Duits zijn, en daarom zullen zij binnenkort weer geüniformeerd in deze rijen lopen.

Ik keek nu naar de gezichten en zie, wat mij trof was dat zij een leeftijd van gemiddeld boven de veertig aangaven. Er waren veel scherpe gezichten bij, kleurloze, scherp gesneden en ernstige gezichten. Ik keek verder naar gezichten, toen ik die dag door de stad dwaalde. Er is nergens ter wereld als in Duitsland zo'n verschil tussen de arbeiders, oud voor hun tijd, knap in de kleren, maar armoedig, met zorg in de gezichten, *grave old plodders,* en de zakenmensen, *gay young friskers.* De Engelse zakenman mag zich willen onderscheiden door zijn kledij,

maar als hij Eden-hoed en paraplu weglegt, ziet hij er zelfs in het opzettelijk conservatief gesneden pak niet duidelijk anders uit dan de Engelse arbeider. De Duitse zakenman draagt andere hoeden en nooit een paraplu, maar wat hem onderscheidt van de arbeiders der 1 Mei-optochten, uit wier vlees hij eens gesneden is, is het goud van armbandhorloge en kiezen, de vrijzinnige snit van zijn uitstekende costuum en de jeugdige vastberaden manier waarop hij in zijn Mercedes stapt. Maar niet alleen onderscheidt de Duitse zakenman zich van de Duitse arbeider, de Duitser onderscheidt zich van alle andere menselijke wezens, alleen al door zijn eten. Ik heb op 1 Mei 1950 in een tent met zeker 2000 Duitsers gezeten, bier gedronken en karbonade gegeten. Het had niets met 1 Mei te maken, maar alles met de industrie-Messe. De hele dag had ik grote stukken taart en koek zien nuttigen, nu was het Eisbein en Kasseler rib en andere grote stukken vlees. Dat was in 1949 al zo, in Zum Walfisch, dat Wirtshaus, bij geluk overeind gebleven in de onmetelijke puinvlakte aan de Rijn, waar eens een stad had gestaan. Hier is niet zoveel verwoest. Hier is de drank bier, in grote pullen met oren rondgedragen door vrouwen met schortjes voor. Ze kunnen er vier of vijf in één hand rondbrengen en ondertussen zingen zij luidkeels mee met de blaaspoepen.

Dat orkest bestaat uit 14 zware kerels met hoeden met veertjes op. Allemaal koper. Wat ze spelen vermaakt deze 2000 mensen enorm, maar er is voor mij iets schrikwekkends in deze koperen driekwartsmaten. Gaan ze zich straks tot stampende vierkwarten groeperen? Ik denk elk ogenblik „Die Júden géh'n dahín, dahér" te horen. „Die Fahnen hoch" zit er verdomd duidelijk in. Er dirigeert nu een man uit het publiek, hij krijgt een hoed met veer op. Men amuseert zich enorm. Ha jongens, roep ik tegen een paar, waar zit jullie beroemde Tiefe? Alleen Tiefe zeg ik in het Duits. Zij begrijpen mij niet en lachen mij hartelijk toe. In hun lol blijken Duitsers opeens iets tussen Groningers en Brabanders te kunnen zijn. De kellnerinnen varen als snelle vacantieschepen tussen de volle tafels door. De Duitse vrouw is een geboren kellnerin en een geboren dienstmeisje. Het zijn allemaal Else Böhler's. Zij zijn er snel om te bedienen en zij kijken scherp uit bij het afrekenen, zij zijn onderdanig-zakelijk. Ik herinner mij de eerste keer dat ik na de oorlog weer in dit land was, aan de Rijn. Wij bezochten na Zum Walfisch de luxueuse bars tussen de barre puinmassa's. De manier waarop de Animiermädel in het gelid zaten te wachten op klanten, aan de binnenzijde van de bar. Je neemt een kruk en zit tegenover één van hen. Je kunt niet anders. Zij doet alsof zij denkt dat je haar hebt uitgezocht.

De manier, waarop zij het bonboekje nemen en je order noteren; vaardig gaat het potlood, tuk op geld zijn de vingers, maar o zo correct. Het maakt geen verschil of men tegenover een fabrieksdirecteur zit in zijn kantoor of tegenover deze meisjes: ieder doet zijn best, Duitsland zal er weer bovenop komen. Verdomme, ik ben er bang voor. Wat? Ik ben er zeker van. (Dat was 1950 en nu is het nog weer duidelijker.)

Ik zit naast een Waal, die zich ook wat verloren voelt; hij stoot mij aan en zegt nerveus: luister, dit speelden ze toen ze Parijs binnen rukten, ik was daar bij, het is hetzelfde ding. Ik zeg tegen hem: weet U wat het verschil is tussen deze hoempa en een Engelse band? Hoe bedoelt U, zegt hij. Ik zeg: dat dezen hier gemiddeld 20 kilo per man zwaarder wegen. Dat is een quaestie van cultuur, zegt de Waal. Hij zegt: ik weet nu waarom ze zo des duivels waren om de blokkade, kijk dat gevreet hier. Hebt U wel eens zo'n Eisbein geprobeerd? Ik kots liever, zeg ik, hebt U ze taart zien vreten? Ja, zegt hij, en dan zeggen ze met tranen in de ogen dat de blokkade hun arme kindertjes van melk beroofde. Maar het zijn uitnemende ingenieurs, voegt hij er chaotisch aan toe. Ik zeg: toen ze bij ons binnengevallen waren was een van de dingen die ons in walgende verbazing zetten dat ze per soldaat 8 of 10 taartjes achter elkaar opvraten. Ik ken een bakker die leverde er duizend per dag. Het is ongelooflijk, zegt de Belg.

* * *

Ergens anders in deze stad viert men 1 Mei. Hier niet, hier hebben wij de upper ten, de upper two thousand. Wat een feest, wat een germaanse tempel. Maar zij zullen zich vanavond dan al bezuipen, morgen zitten ze weer op hun Büro en staan ze in hun stand de allernieuwste machines te demonstreren, zoals Simon het ongeveer tegen Gide gezegd moet hebben.

Is het niet merkwaardig dat de oorlog, die deze civiele beesten ons met wellust aangedaan hebben, door ons gestreden werd tegen rassendiscriminatie, maar dat wij, nadat wij ze weerstonden, verleid worden tot de overtuiging dat er inderdaad minderwaardige rassen zijn? Bijvoorbeeld het Duitse. Ik ben geneigd, om te geloven dat deze kortbenige, vethuidige, kaalhoofdige, dikbuikige, sentimentele en valse, vlijtige en spijkerharde Helmuth Müller's en Hermann Maier's een inferieur ras vormen. Ik heb er een ogenblik moeite mee om de waarheid te blijven zien: dat er geen rassische under-dog bestaat, dat hij alleen voorkomt in de misdadige speculaties van deze Duitsers. Dat deze Duitsers zich op ethnische bases, die ethisch volstrekt indifferent

zijn, onder de invloed van objectieve exogene voorwaarden, zelf de omstandigheden geformeerd hebben die hen tot de verachtelijke Nedersaksers en Beieren maakten die zij zijn.

Daar zeg ik al iets: de Oost-Friezen zijn mij aanzienlijk sympathieker dan de Nedersaksers. Als je met de bus van Bremen naar Groningen rijdt, stop je voortdurend in kleine en grotere plaatsen waar de mensen gezichten hebben alsof zij in Delfzijl of Spijk woonden en waar iets van de Noord-Nederlandse lichtsterkte de bomen groener en de daken roder kleurt dan zij zich beneden Zwolle ooit vertonen. Maar denk niet dat zij minder fanatiek aan de zijde van het Beest gestaan hebben. Hamburg was voor de oorlog haast de mooiste stad die ik kende (nou kende ik er niet veel) en ook nu is het, althans in het minder verwoeste centrum, nog een stad met een schone noordelijke allure. Het kan de temperatuur zijn en de luchtdruk, de frisheid en de zeewind, maar ik voel mij daar op mijn gemak. De vrouwen lopen langbenig voor je op zindelijke winderige straten, ik mag dat wel. Maar ook zij waren bij de grijze muizen.

De Belg heeft mij weer aangestoten. Moet U zien, zegt hij met geheim plezier, dit heb ik altijd nog in mijn portefeuille. Het is een stuk uit *Arbeit und Gesundheit,* Heft 1942, *Erfahrungen eines Trägers von Nasenprothesen,* dat staat er met de pen bij geschreven. Ik kijk de gniffelende man naast mij aan en vraag mij af of hij van het lawaai gek geworden is. Technisch mijn branche een beetje, zegt hij, kijk hier. Ik lees: „Der Bildhauer Ernst Peter der mit hochster Kunst bis zu seinem 1936 erfolgten Tod die Wachsprothesen anfertigte — seine Methode teile ich weiter mit —, hatte die Masse häufig von den Londoner Anatomen Blair bezogen, den wir beim Einzug in der Themsemetropole vielleicht auch nicht mehr unter den Lebenden finden" enzovoort. Is het niet prachtig? zegt de Belg. Ja, zeg ik, volkomen verdwaasd, dat moet ik van U overnemen. Weet U wat ergens bij Gide staat over de Duitse methode? Nou? zegt de Waal. Die bewonderenswaardige Duitse methode heeft niets bijzonders, zij is kinderlijk eenvoudig, de methode is niet de methode zelf maar het onverbiddelijke volgen van de methode. Ja, zegt hij vaag, maar hoe vind U 'm? ...„den wir beim Einzug in der Themsemetropole vielleicht auch nicht mehr unter den Lebenden finden"! Ik neem het stukje over en ik verlaat de geweldige hunnentempel en sta in de koude avond. Ik ga niet meer naar de vermaaksindustrie. Dat hebben we voor twee jaar nog gezien, aan de Rijn, en ik heb er voor jaren genoeg aan. Ik herinner mij „Rio". Hun bars hadden na de oorlog zonder uitzondering

exotische namen, nu is het al weer veel Germaanser geworden. Alles in „Rio" leek op het Nederlandse café-cabaret van 20 jaar geleden, dat helemaal naar Duits model was ingericht: niet te Engelse en te Amerikaanse muziek maar „continentale" jazz, deze bastaard onder de muzieken, deze vervloekte Duits-Oostenrijkse „amusements"-muziek uit de jammerlijke operettes. In zo'n band spelen muzikanten met de smoelen van concert-solisten die onrecht aangedaan is, en smartelijke verbazing eisen voor het lot, dat zij hier voor Uw vermaak moeten spelen. Om den brode. Jawohl, um das Brot. Nee, om het geld. In Duitsland spelen muzikanten voor geld, voor de afbetalingstermijn van het kecke rokcostuum, voor het potje zus en het potje zo, voor recht angenehme Rasierseife en voor de Krankenkasse, maar nooit helemaal voor hun plezier. Tenzij ze alleen zouden zijn. Misschien.

Marcel Coole

ZELFVERWITTIGING

Wie naar de sterren kijken wil en kan,
terwijl hij in de stad de trams hoort rijden,
terwijl hij vrouwenhanden brood weet snijden,
zal nimmer slapen als een vredig man.

Hij wil verkoorne zijn en van 't gemeen,
hij wil van ginder zijn en van deze aarde,
maar nooit was een als hij een onbezwaarde,
en rustig was nog nooit een schizofreen.

Want schizofreen wordt hij die immer droom
en wezen mengen wil, morgen of later;
omgekeerd-weerspiegelde winterboom.
tot hij in 't leven staat als een in 't water

GELUK

Donker en eentonig dreunde de stem van de schipper:

Ik loof den Heer mijn God;
Mijn zang klimm' op naar 't hemelhof;
Mijn mond zing eeuwig tot zijn lof
Om mijn gelukkig lot...

Hij zat op zijn steê, de verhoogde zetel, vòòr in het kleine, halfduistere logies van de haringlogger. Al zijn volk zat om hem heen met de rug tegen hun kooischotten en de knieën tegen het warme, stinkende fornuis; een zure, hete damp van gemorste olie, walmde er af. Een der jongens hield een emmertje bier, waarmee de avondrijst na de godsdienstoefening aangelengd moest worden, tussen zijn gelaarsde benen. Een platte, koperen schotel met gebakken haring lag veilig in de dekens van de kok genesteld. De logger lag achter zijn netten en slingerde zwaar, met lange halen.

„Laat ons zingen van de vierendertigste psalm" zei de schipper, en rauw gezang uit schorre kelen klom door het open trapgat aan dek en verwaaide over de rusteloze zee. Het weer was buiïg, maar helder. Honderden twinkelende lichtjes dansten boven de Doggersbank. De haringvloot van Katwijk, Scheveningen, Vlaardingen en Maassluis, had haar netten geschoten en de schepen reden met de voorgeschreven lichten, dicht bijeen achter hun vleet.

De drie jongens van „De Vier Gebroeders" zaten om de ladder, onder het trapgat, en zongen met hoge stemmen boven de anderen uit. Zij hielden ondertussen een oog op de kok en hij hield hen in de gaten.

Als die bliksemse jongens het hart in hun lijf hadden om gekheid te maken, vooral die rooie spotter, dat belialskind — hij zou ze aan dek ranselen.

De rooie, de reepschieter, zou stellig in de handen van de kok terecht zijn gekomen, als de maan hem niet bijtijds had afgeleid. Telkens gluurde ze met haar bolle konen door het trapgat.

De schipper legde zijn psalmboek in de naastbijzijnde kooi en greep „Den Godvruchtigen Zeeman". Hij bladerde zoekend in het

oude boek met de bruine, uitgebeten bladzijden, vond wat hij zocht en schraapte daarop zijn keel.

„Dat duurt minstens een kwartier" dacht de jongen. Eerst bekeek hij het volk, dat tevreden in de warmte zat te suffen en daarna begon hij verstolen de manen te tellen. Een maan voor elke haal van het schip.

Om negen uur was het eten gedaan. De schipper en de stuur, die achter huisden, benevens de wachtsman, klommen aan dek. De kleinste jongen trok de oudste matroos de logge laarzen van de benen en met uitzondering van de reepschieter, schoten allen te kooi. Hij moest eerst de bakken, waaruit zij met drie man aten, nog omwassen. Toen hij boven kwam, greep de wind hem in de haren. Dat deed hem goed. En hij zag duizenden lichtjes dansen. Dichtbij en veraf. Langs de hele horizon was het feest.

Het kind hing ver over de verschansing geleund te kijken. Vlak boven het zwarte water; het spoot door de spuigaten aan dek en spoelde om zijn voeten.

„Vooruit joi!", commandeerde de wacht, „naar je nest! Om één uur kun je er niet uit komen."

Hij daalde gedwee de ladder af, in de dikke warmte van het slapende logies. Rustig zwaaide de gele lamp boven de kachel en ritselend schoof het oliegoed, dat boven de banken hing, langs de schotten van het volksverblijf heen en weer. De jongen zwaaide doezelend mee en greep vergeefs naar de hiel van zijn laarzen. Hij was te suf om ze uit te kunnen trekken.

De kok gluurde over zijn kooiplank en gromde: „Maf je nou nog niet?"

„Hebt U al dat licht gezien?" vroeg de jongen.

„Draai de lamp dan maar wat lager" antwoordde de kok en trok zijn deken over het hoofd.

De jongen schudde van ingehouden lachen en liet zich achterover, met laarzen en al, in zijn kooi glijden. „Die gekke kok, die er niks van snapte! Wat waren al die lichten rijk! Rijker dan de illuminatie van het Kurhaus en de pier op Koninginnedag." Hij wist niet waarom, hij wist alleen dat ze mooier waren dan alles wat hij ooit gezien had en dat hij van binnen iets voelde schrijnen en trekken, dat wel benauwend, maar toch onzegbaar aangenaam was. Met dit gevoel sliep hij in, zodra zijn hoofd het kussen raakte.

Om het uur sloop de wachtsman behoedzaam omlaag en stompte zijn aflosser wakker, die even voorzichtig weer aan dek sloop en een

uur achtereen, met de rug tegen de warme kachelpijp, waakzaam over het woelende water tuurde.

De wachtsman die te middernacht was opgekomen, maakte vuur in de ketel van het stoomspil en zette daarna koffie voor de bemanning. Om kwart voor één porde hij allen uit door voor en achter luid te schreeuwen: „Halen! halen!" De gunstigste tijd om de netten weer binnen te trekken, was gekomen.

Slaapdronken waggelde de reepschieter in zijn hoge laarzen aan dek. De nachtwind maakte hem rillerig en in het eerst was hij verblind door de duisternis om zich heen. Met tegenzin trok hij zijn vochtige wollen wanten aan, waarop hij tastend naar het achterdek en naar zijn reepkee schuifelde. Die reepkee was een smal, diep ruim, dat zonder enige onderbreking tot de kiel reikte. Er waren looplatjes tegen een der schotten gespijkerd en zo kon de jongen zich laten zakken. Het was zijn werk er de tros in op te schieten, die bij het vissen alle netten in hun verband had gehouden en die straks met het stoomspil zou worden ingehaald. Hij stak een snotlamp aan en wachtte bij het walmende vlammetje tot het spil zou gaan draaien. Dit waren de ellendigste ogenblikken van de dag. Monsterachtige schaduwen, door het tranende en heftig smokende lichtje gewekt, graaiden langs de wanden van het ruim en ijzig durkwater kabbelde tegen zijn laarzen. Als de druipende tros omlaag ging komen, zou hij nog half in slaap en warm zijn en hevig schrikken van elk straaltje water, dat tussen de kraag van de oliejas in zijn hals droop. Dit zou hem na vijf of tien minuten van ingespannen werken, als hij bezweet en op enkele plaatsen doorweekt was geraakt, niet zo erg meer hinderen, doch elke dag opnieuw moest hij in het begin zijn tanden op elkaar bijten om niet huilend van afschuw en angst naar boven, onder de mensen te vluchten. Hij hoorde de voeten van het volk stampen en de schipper uit het achteronder naar boven gaan. Even later begon het spil te sissen, het ging hortend malen en de tros kwam omlaag. Hij liet hem op een van zijn schouders zakken en droeg hem uit het midden weg om de buitenste bocht van de eerste laag neer te schieten. Dat kwam erop aan! Als hij niet met alle beschikbare ruimte woekerde, kreeg hij de lange tros niet in het ruim.

Voor hij de eerste laag van de natte reep ten volle had neergeschoten, werd er van het voordek iets geroepen; de schipper schreeuwde terug, stopte het spil en bonkte weg. Hij dacht: „Misschien zit er een haai in het net," sloeg ogenblikkelijk zijn benen om de recht-op-en-neer hangende tros, klemde er zijn armen omheen en probeerde op die manier nog een ogenblik lekker te doezelen. Het viel echter niet mee

en de schipper kwam niet terug. De afhouder, die de tros strak om het spil moest houden en hem naar beneden moest leiden, was ook weggelopen en op het voorschip was wat aan de hand. Onophoudelijk hoorde hij schreeuwen: „Hé, hó! — Hé, hó!" alsof er iets kolossaals binnen boord gehaald moest worden. Dat was vreemd; een haai zouden ze losgesneden hebben.

Eer hij dit in zijn slaperig hoofd had verwerkt en het tot hem doorgedrongen was, dat hij de meeuwen nog nooit zo hard had horen krijsen als op die morgen, spatten er vier, vijf, twintig spartelende haringen door het gat van de reepkee omlaag. Toen pas besefte hij, dat ze een wonderbaarlijke vangst gedaan moesten hebben. Hij gunde zich de tijd niet om naar boven te klauteren, doch enterde bij de reep op. Haring vloog hem om de oren, tegen de borst, in het gezicht. Hij waadde tot zijn kuiten door de vis.

In het midden van het schip, op de last, stonden veertien mannen op een rij en hingen met hun volle gewicht aan een net, dat zij hijgend naar zich toe wilden halen. „Hé, hó! — Hé, hó!" zong de schipper onvermoeid en als er weer een meter of twee naar binnen was getrokken, rustten de veertien even om hun longen vol te zuigen, waarna zij met inspanning van al hun kracht het net op en neer en de haring eruit sloegen. Het hagelde vis, het regende zilver. Zilver bedekte de logger van plecht tot achtersteven. Het want, het touwwerk, de kachelpijp en de verschansing waren met zilveren schubben bedekt. Duizenden meeuwen en mallemokken scheerden krijtend om en over het schip en toen — de veertien duikelden achterover en gingen met z'n allen kopje onder in de vis. Het net was door de vracht gescheurd en de helft verdween in zee.

De schipper krabbelde het eerst op de been. Schaterend en zingend: „We vangen ons vol, we vangen ons vol!" Dat er een net was weggescheurd liet hem koud.

Hij was gezegend met een vangst, waarop iedere schipper elk jaar weer hoopt. Er hingen nog vierenvijftig netten aan de reep en als hij er de helft van verloor, zou hij nog een deel van zijn vangst aan anderen moeten overgeven omdat hij er geen ruimte voor had. Hij liet de ruimen open leggen en lege tonnen naar boven hijsen. Liet de haring in stromen omlaag storten, om zijn dek te klaren. Haast alle vaten met drinkwater werden geleegd; ook daarin kon haring worden gezouten en over enkele dagen zouden zij toch thuis wezen. Joelend werden de tonnen met zout aan dek gesleurd, pekel gemaakt, manden en schoppen klaar gezet, de kaakplank dwarsscheeps gelegd.

Het kaken begon.

Toen het dek weer vrij van vis was, werd er een volgende vracht binnenboord gezeuld.

Zij gingen voort met kaken en het duurde tot de avond, eer de schipper tijd tot eten gunde.

Zij kaakten die nacht, zij kaakten 's morgens nog. De reepschieter had geen gevoel meer in zijn handen; zij waren rimpelig en week van water, schubbenslijm en vissenbloed. Hij kon niet meer denken ook. Eerst had hij rond gedarteld en gezongen en gedacht: „Ik wist het wel! Dat kon niet anders na gisterenavond. Ik wist wel dat er een wonder moest gebeuren. Dat heb ik toch maar gevoeld!" Maar de stuurman had hem met een trap onder het achterste aan het kaken gezet en hij was verwoed aan de slag gegaan, vast besloten om sneller te werken dan de andere jongens. Later had hij gewenst, dat Willem Beukels van Biervliet in zijn graf mocht liggen kaken, doch zelfs dàt liet hem tenslotte onverschillig. Werktuigelijk ging zijn kaakmes op en neer: vis in de hand, mes onder de kop, kieuwen en darmen met één slag eruit. Hij had zijn linkerwijsvinger al verscheide malen opengekerfd en na het opnemen van elke nieuwe vis weifelde hij een ondeelbaar ogenblik voor hij er zijn mes in stak, beducht als hij was voor verdere verwonding en voor zweren. Zijn billen waren van hout geworden en hij was verkild tot in zijn botten. Zijn hoofd was zo zwaar, dat het soms voorover zakte. Dan kon hij zijn mes niet meer optillen en hij zou op de kaakplank zijn ingeslapen, als een der matrozen of de schipper hem niet een handvol ijskoud afval in de nek had gegooid. Daarna kaakte hij weer; willoos, werktuigelijk.

's Middags werd hij met de afhouder naar het vooronder gestuurd, om beschuiten te halen. Beide jongens konden haast niet meer lopen, zo stijf waren hun gewrichten. De reepschieter werd duizelig in het bedompte logies en toen hij eenmaal over de ton met scheepsbeschuit stond gebogen, zou hij niet meer overeind zijn gekomen als hij geen plof had gehoord. Zijn maat was omgetold en sliep waar hij lag. De reepschieter popelde om naast hem te gaan liggen, doch hij dorst het niet. Uit vrees, dat het verlangen hem zou overmannen, klom hij haastig de ladder op; vergat de beschuiten.

„Waar is het brood?" vroeg de schipper. „En je maat?"

De jongen opende zijn mond om te antwoorden, doch er kwam geen geluid over zijn lippen.

De schipper rekte zich uit en geeuwde. Daarna zei hij: „Ga maar weer naar voren en kruip in je kooi."

De jongen wilde iets zeggen, maar kon niet. Hij slikte, draaide zich om en strompelde weg.

Het warme, stinkende logies nam hem op en twee dikke vreugdetranen biggelden over zijn wangen. Hij keek in zijn kooi, begon zijn oliejas los te knopen ... en wist toen nergens meer van.

Elisabeth Augustin

MARIANNE

Een derde fragment uit de roman „Labyrint"

Merkwaardig, die droom van de steen... Ik droom veel. Ook wanneer ik wakker ben.

Af en toe komt Paul bij mij boven. Meteen na afloop van zijn spreekuur komt hij en blijft op de rand van mijn bed zitten tot het meisje hem voor de koffie roept. Meestal komt hij in de loop van de middag nog een paar keer.

Hij hindert me niet. Ik heb de indruk als was de stof waaruit mensen gemaakt zijn minder compact, als 't ware poreuzer geworden. Indien ik me niet tot oplettendheid dwing, dan onderga ik het lichamelijke slechts nog door middel van de klank van een stem, of door een geluid of door een aanraking, bij het sluiten van de deur of wanneer Paul mijn hand vastgrijpt of over me heen buigt. Het overige ontgaat mij. Waarschijnlijk komt dit verminderde vermogen om de werkelijkheid zonder leemten, in haar hele compactheid waar te nemen daardoor, dat ik niet helemaal wakker ben. Ik ben niet helemaal wakker terwijl ik toch ook niet slaap. Er is opeens een geringer verschil tussen slapen en waken dan anders. Vaak zie ik in de droom de dingen zo scherp en tastbaar, dat ik me na het ontwaken niet realiseren kan dat de vage weerschijn, die ik waarneem, de realiteit zou zijn.

Steeds doorschijnender wordt de wereld voor mij en dat is goed, omdat ik daardoor door de verschijnselen van mijn omgeving heen, de beelden uit het verleden zoveel te duidelijker kan zien. Het is heerlijk zo stap voor stap terug te tasten, van de ene ruimte naar de andere. Heerlijk dit herontdekken, dit terugvinden en weer in bezit nemen van verloren gebieden! Verloren, uit het oog verloren, niet uit het hart. Alles is behouden gebleven in mij, diep binnen in mij, ik had er slechts niet meer aan gedacht, het was bedolven onder tal van andere beelden. Maar nu komt het een na 't ander weer boven, een hele stoet van beelden trekt langs me heen. Soms zo vlug dat ik hem moet trachten te stuiten. Men moet zuinig zijn op zo kostbare ogenblikken, men mag er zich niets van laten ontgaan.

Meestal dagen de beelden vanzelf niet vlug achter elkaar op. Vele moet ik zoeken, ik moet ze uit mijn geheugen te voorschijn halen onder hopen oude rommel. Er zijn dingen bij die met een reeks andere

verbonden zijn, zodat deze andere ongenood mee naar de oppervlakte komen wanneer ik één schakel uit de keten heb ontdekt. Daarna komen weer gapingen, kleine, grote. Dan tast ik in den blinde rond, klamp mij vast aan bekende, reeds hervonden beelden, en wanneer me het juiste wachtwoord te binnen is geschoten, duikt weer iets uit het donker op dat ik verloren waande, een hele sliert soms.

Vaak is het zo dat al het zoeken en wroeten niet geeft. Aanvankelijk meende ik dat ik slechts mijn best hoefde te doen en goed na moest denken. Dat leverde echter niet veel op, niets essentiëels. Ik zag een massa voorwerpen, het ene detail na het andere, maar het bleken dingen zonder betekenis. Waarde hadden ze voor mij enkel door het feit, dat ze mij omringden toen ik jong was en nog thuis bij mijn ouders. Hierdoor waren ze mij niet onverschillig, zeker niet, maar hoeveel belangrijker zijn de dingen die vanzelf opkomen! Die droom bijvoorbeeld vanochtend, toen de zon pas was opgekomen. Ik zag de zon zelf niet. Dit atelier ligt immers naar het noordwesten. Maar de lucht werd rose en dat rose ging over in oranje. Het leek opeens alsof deze ruimte geen muren, het huis geen dak meer had, als was het van glas of als zweefde het tussen hemel en aarde, als dreef het in dit meer van koper als een wolk. Ik voelde dat ik glimlachte. Ik koesterde me in de warmte en was blij zoals soms als kind, in onze tuin of aan zee. Ik waadde door zand. Ik schoof mijn voeten verder, liet ze door de koele zachte massa baggeren. Een wolkje stof dreef voor hen uit. Alle zwaarte van mijn lichaam was naar mijn voetzolen gezakt, boorde zich daar haast door het vlees. Maar elke stap bracht koelte en lenigde de pijn. Mijn lichaam werd meegedragen. Doordat het zo licht was, zo leeg van gedachten en zorgen, konden mijn vermoeide voeten het dragen.

Soms sneed een schelp door de huid heen, soms stieten mijn tenen tegen een steen. Dan gebeurde het wel eens dat mijn voeten struikelden, dat ik viel. Dan was het alsof ik in dubbele gestalte daar op het zand lag, ik voelde mij er liggen en zag mij tegelijkertijd met geloken ogen, niet zoals ik werkelijk daar lag, gehuld in mijn oude badmantel, maar naakt, ontbloot, zonder kleren, zonder huid, zonder vlees, een geraamte, uitgebleekt door de zon. Dat was het nu wat ik altijd had willen bereiken, wat Pierre me had willen leren: door de dingen heen zien, tot in hun kern doordringen. Geen foto's maar opnamen met x-stralen. Door vlees en gebeente heen tot in het merg.

Hoe lang lag ik daar onder die meedogenloze stralen? Sinds jaren, tientallen van jaren? Mijn ogen brandden onder mijn oogleden, mijn tanden knarsten van het zand. Zand, zand, strand, woestijn ... Ik vulde

mijn handen met zand en liet het door mijn vingers lopen. Zo als dit zand verloopt de tijd. Als in een zandloper.

Zand. Ik maakte een heuveltje van zand en op het heuveltje legde ik mijn voeten. De zwaarte begon terug te vloeien naar het midden van mijn lichaam, vanuit mijn voeten herleefde het tot aan mijn hoofd. Het karkas omkleedde zich weer met vlees en huid. Diep boorde ik mijn hoofd achterover in het zand, voelde het bloed tintelen en bonzen. En meteen keerden mijn gedachten en zorgen terug. Lang teruggedrongen kwamen ze nu alle tegelijk. Zand, woestijn, wat moest dat betekenen? Ik herinnerde het mij uit mama's droomboek: onzekerheid zal u pijnigen. Nood en ellende. Was dit mijn ondergang, het einde?

Maar waarom altijd aan het einde denken! Zocht ik het einde dan? Waarom? Was het niet heerlijk in de woestenij? Was daar niet alles zoals in het begin, zoals in mijn jeugd? Niets ontbrak, aan niets ontbrak het mij. Ik kon heuveltjes ophopen om er op te zitten, een koningin op haar troon. Ik kon mijn hoofd op een zandheuvel laten rusten als op een kussen van fluweel. Ik kon, wanneer ik diep groef, water vinden onder het zand en daarmee rivieren aanleggen, bruggen, burchten, grotten bouwen. Druipsteengrotten.

Ik zag mij, klein kind, in het zand hurken, vlak bij de zee. Tussen de zee en mij bevond zich een grote plas, daar schepte ik met mijn schepje nat zand uit en liet het neerdruppelen op de grot die ik met mijn handen had gevormd. Rondom trok ik een greppel en vandaar een kanaaltje naar de plas, zodat de greppel vol liep. Toen had ik niet aan het einde gedacht, toen zat ik geheel en al gevangen in het ogenblik. Het volgende uur was ver en onbekend. Waarom kon ik er mij nu, als volwassene, niet ook bij neerleggen? Waarom dacht ik aan later, aan de avond, aan de volgende dag? Weten we dan wat er gebeuren gaat? Reeds van de eerstvolgende seconde weten we niets af. En dat is goed. Wie weet, vreest. Wie zoekt, verdwaalt. Vinden kan alleen hij die niets zoekt. Ik zou niet meer zoeken, niets meer vrezen. Ik was niet eens werkelijk in een woestijn verdwaald. Er lagen schelpen, splinters van barnsteen glinsterden tussen het zand. Zou dan de zee niet dichtbij zijn, zoals in mijn jeugd in de zomervacantie, toen mama in een strandstoel zat met een handwerkje en er op lette dat mij niets overkwam? Zij sliep nooit in, zij waakte. Dacht zij dat de dood op mij loerde? Zij vergiste zich, de zee betekent niet de dood maar het leven en de eeuwigheid. Ik zag hoe de zee ademde, in en uit, en vissen, kwallen en wier ademden met haar mee, binnen in haar schoot. Ik haalde diep adem. In, uit, zoals de dokter op school mij had aan-

geraden te doen. In uit, in uit. Ik voelde geen moeheid meer, geen zwaarte. Elke stap was een stap dichter bij de verlossing. Natuurlijk zal ik hier weer uitkomen. Men moest eigenlijk altijd een kluwen garen meenemen wanneer men de duinen inloopt. Maar het is pure verbeelding wanneer ik meen hier te moeten verdwalen. Dit is geen dwaaltuin, het is niet eens meer een tuin. Verdwenen is het paradijs, verdwenen zijn de bloemen, er staat slechts nog een schommel en een wip. En die schommel is geen galg, welnee. Een doodgewone schommel waarop je uren lang kunt zitten dromen. Ik droom en weet niets meer af van mijzelf. Wanneer ik weer tot bewustzijn kom, dragen mijn voeten mij verder, alsmaar verder. Met ingeslapen gedachten ben ik doorgelopen, slechts mijn ogen zijn wakker gebleven. Ze turen in het rond tot ze schrijnen van het felle licht en het fijne stuifzand. Ik moet ze sluiten. Nu keert zich hun blik naar binnen, trekt zich terug achter de dunne wand van huid. De buitenwereld bestaat niet meer voor hen en toch stuiten ze plotseling op iets dat hen wekt. Iets donkers doemt daar in de verte op, een heuvel, een berg. Terwijl ik er op toeloop, ontpopt het zich als een steen, een grote steen. Hij is glad gepolijst door water en wind, uitgebeten door het zout. Ik loop er omheen. Deze vondst is zo zonderling, dat ik verwacht er iets achter verborgen te zullen vinden. Er is echter niets, niets anders dan zand. Niet eens een schaduw werpt deze brok oertijd. De zon is er wel is waar, ik voel haar op mijn schedel drukken, maar ze houdt zich verscholen achter een drift wolken. Zonder dat ik er iets van heb gemerkt is het uitspansel overtrokken met deze grijze schaapjes. Wanneer ik mijn handen op de steen leg voel ik zijn warmte. De zon moet tot voor kort op hem hebben neergebrand. Het voelt aan als de warmte van een levend lichaam.

Ik ga niet verder. Een ontmoeting in de woestijn is belangrijk. Ook deze moet iets betekenen. Ik ga naast de steen zitten, leun met mijn rug er tegen aan en voel hoe zijn warmte mij doordringt. Die warmte doet mij goed, hoewel ik nat ben van het zweet. Ik ben niet meer alleen, het is alsof er een mens achter mij zit of een dier, een groot ademend dier. Als een hand ligt de warmte van de steen op mijn rug en verspreidt zich daar over de hele huid. Zo heeft de hand van Pierre eens op mijn rug gerust. In de nabijheid van de steen voel ik me thuis. Ik zal niet meer opstaan. Ik zal hier inslapen, alles vergeten, niet meer naar het water, naar de mensen, naar het einde verlangen of er bang voor zijn. Hier is immers het einde. Een goed einde. Een moederlijk einde.

Ik slaap niet, anders zou ik de steen niet horen spreken. *Ein stein hât*

ouch minne. Ik lach. Wat een geruststelling, wat een geluk, een stem te horen in deze verlatenheid! Het is waar, wanneer mensen zwijgen zullen stenen schreeuwen, dat staat in de bijbel. Alle andere stemmen zijn vergeten, weggestorven. Dit is de eerste en de laatste, de uiteindelijke stem. Elk woord dat zij vormt heeft betekenis, is eeuwig als een runenspreuk. Runen in steen gebeiteld. Nu weet ik waardoor ik de woorden van de steen ken. Dat dikke stenen boek op het kerkhof, dat boek met de schrifttekens die niemand ontcijferen kan! De steen heeft ze voor mij ontcijferd. *Ein stein hât ouch minne unde des minne suochet den grunt.*

Ik glimlach, dat is alles waarmee ik hem danken kan. Ik kan niet spreken, mijn mond en keel zijn uitgedroogd en steken als van splinters hout. Ik zou niet anders kunnen dan schor krassen. Maar schor krassen of glimlachen, hoe dan ook, de steen weet hoe het bedoeld is. We spreken dezelfde taal, een taal zonder geluid, de taal van de schroomvalligen.

Er gaat zoveel troost van hem uit, dat ik me overgeef. Ik voel hoe ik van laag tot laag dieper zink tot in bewusteloosheid. O dit verrukkelijke gevoel wanneer eindelijk alles loslaat! Er bestaat geen dieper lust dan de val in de afgrond. De val is de lust zelve.

Wie weet na het ontwaken waar hij geweest is? Ik weet het niet. Het moet echter ergens geweest zijn waar men kracht ontvangt, terug ontvangt, niet waar men haar verliest. Mijn voeten doen nog zeer, maar het komt niet aan op de mate van pijn, hoe men er op reageert, daar komt het op aan. Vóór mijn slaap — hoe lang zal dat geleden zijn? — trok de pijn alle kracht uit mijn lichaam naar zich toe. Nu is het omgekeerd, de kracht zet zich schrap en de pijn moet het onderspit delven.

Indien er niet dagen verlopen zijn intussen, heb ik vanaf de middag tot de avond geslapen. De lucht is weer rose, met een koperen vuur achter me. Begin en einde, de kring is gesloten. Dat ongelofelijke rood! Zou men zoiets kunnen schilderen? Zeker, wanneer men schilderen kan. *Und nun konnte wieder lieben, was erst auseinander fiel.* De zon is dus toch weer doorgekomen, al is het pas kort voor haar ondergang. Ze overtrekt de steen met een rood weefsel. Ik leg er nog eens mijn handen op, ook mijn handen zijn rood. Een ogenblik verbeeld ik me dat deze weerschijn ons verbindt tot een geheel, maar er bestaat geen eenheid meer, de schepping is uit elkaar gevallen in duizenden splinters. Er is een muur tussen voorwerp en voorwerp, tussen ding en plant, tussen plant en dier en dier en mens.

Opeens word ik er mij van bewust dat de steen is afgekoeld, dat alles koel is rondom en slechts in mij nog warmte schuilt. Ik schrik. Ben ik het enige levende wezen hier in de woestijn? Hoe gering is het verschil tussen leven en niet-leven. Op dit ogenblik polst het bloed nog door mijn aderen, op het volgende moment kan het stollen. Slechts in dit zwakke geklop, in deze nietige beweging ligt het verschil tussen leven en dood. In deze beweging die men bij de polsen, bij de hals en onder de borst kan voelen, die de longen in beweging zet, zodat ze uitzetten en samentrekken, adem inhalen en uitstoten, precies zoals de zee. Een hele machinerie wordt op gang gebracht door deze kleine beweging, maar wanneer deze kleine beweging ergens stokt, dan is het gedaan met de hele ingewikkelde machinerie, dan is er nauwelijks meer verschil tussen been en steen, en over duizenden of millioenen jaren, wanneer de beenderen zo lang behouden blijven, zijn ze misschien werkelijk tot steen geworden.

Steen, verstening... Nu weet ik waaraan de vorm van de steen me heeft doen denken. Daarom dus leek hij me zo vertrouwd, daarom dus kon hij die woorden voor mij vertolken! Het is immers dezelfde steen die tussen al de andere stenen in de houten doos lag, die papa in zijn schrijftafel achter slot hield toen ik nog klein was. De steen die papa altijd het eerst te voorschijn haalde en op de palm van zijn hand toonde. Dat was oorspronkelijk een dier, legde hij uit. Deze woorden deden mij huiveren. Een dier, een versteend dier, duizenden jaren oud of nog ouder, verstard, zonder adem, zonder herinnering, zonder bewustzijn van zijn bestaan. Hetzelfde versteende dier, hier lag het in het zand, vele malen vergroot. Lieve en met verbazing bekeken steen uit mijn kindertijd! Hoe vaak heb ik je gestreeld! Later vergat ik je zoals men de meeste dingen vergeet, maar desondanks ben je voor mij behouden gebleven. Je bent weer te voorschijn gekomen en samen met jou mijn kindsheid. Papa is er weer, mama, de huiskamer thuis met meubels en snuisterijen, met de majolica kan, waarin ik 's avonds bier moest gaan halen, het terracotta reliëf aan de muur, de twee gipsen vrouwenfiguren op haar piedestallen, lichtgroen met hier en daar een veegje goud: de Lente met lelietjes van dalen in het haar en de Herfst met een tros druiven op haar gesluierde boezem. O die kamer van mijn jeugd! Mijn handen liggen op de steen. Hij is verbleekt en zo, grijs, loodachtig grijs, is de gelijkenis nog onmiskenbaarder geworden. Ik betast hem als een beeld, ik voel zijn ruwe gladheid, een gladheid als die van puimsteen, van meerschuim. Juist, ook een brok meerschuim lag tussen de stenen in de houten doos. Het geurde zwak naar zeep.

Papa stak het wel eens tussen de tralies van de vogelkooi op de estrade bij het raam en het sijsje wette er zijn snavel aan. Er blijkt telkens meer dat ik niets vergeten ben. Ook niet de spiraalachtig gedraaide schelp waarin de zee ruiste. De zee? Of was het slechts mijn bloed in de schelp, in het labyrint van mijn oor? Op de trumeau lag de schelp en ernaast de verdroogde zeeëgel waarbinnen iets rammelde wanneer men hem schudde. De lantaren van Aristoteles. Nu, in mijn droom, wist ik waar ik geweest was terwijl ik in mijn droom had geslapen. De schelp, de twee zeeëgels — de verdroogde en de versteende — de doos met stenen, dat zijn de bakens door middel waarvan ik de weg terug kan vinden. Langzame afdaling, uit het licht naar het donker. Zo was het: wanneer men de zeeëgel schudt, rammelt het binnen in hem. Hij heeft de kleur van zand, zeezand, en een stralenkranspatroon tekent er zich op af. Maar zie, de egel krimpt. Eerst zo groot als een mannenvuist, heeft hij nu nog slechts de grootte van een walnoot. Hij is hard geworden en glad, zijn lichtbruine kleur is veranderd in grijs, blauwgrijs, en hij ligt in een doos, steen tussen stenen, en geurt zwakjes naar zeep.

Daar was ik in mijn droom, in de droom in mijn droom: in onze huiskamer, voor de trumeau, voor de schrijftafel van papa, knielende op de grond, op het tapijt met zijn meanders en swastica's. Schelp, zeeegel, stenen. Zei Pierre niet dat er een betekenis verbonden was aan het tekenen en schilderen van schelpen? Misschien is er ook aan het dromen van schelpen een betekenis verbonden. Volgens Pierre betekenen schelpen een nieuw begin, een creatieve periode. Geen einde.

Ik tekende vaak schelpen in de tijd dat ik les had bij zijn vader. Schelpen, zeeëgels, zeesterren, zeepaardjes, kreeften en vissen. Maar vooral schelpen. Een nieuw begin... Ik zou graag weer schelpen willen zien en in mijn handen houden. Grote glanzende schelpen waar de zee in ruist. Ik zou ze willen tekenen en schilderen. Ik heb soms zo'n verlangen naar kleuren dat ik het nauwelijks uithoud zonder naar bloemen, kleurige stoffen of schilderijen te kijken. Hier is alles grauw. Alsof de tijd alles met spinnewebben heeft overtrokken. Elk jaar weer een laag er bovenop.

Ik was altijd het liefst daar waar de zon scheen, waar geen bomen en geen huizen haar tegen hielden. Aan zee, daar schijnt ze zelfs dubbel. Beeld en spiegelbeeld. Hoe dat in je ogen priemt, al die flikkerende splinters! Toen op de boot, op de sterfdag van papa. *The seventh of September.* Dat Paul toch niet aan zee wil gaan wonen met ons, voor goed! Ik heb hem er om gesmeekt. Pierre zou het doen. Die kan ook

alleen maar aan zee ademen. Die weet ook dat de zee het leven is, het eeuwige leven. We zouden er geen honger en geen kou behoeven te lijden, we zouden voor ons een grot kunnen bouwen uit nat zand en kunnen leven van de handel in schelpen en andere zeedieren. Jij Doortje zou halssnoeren en armbanden kunnen rijgen van stukjes barnsteen en koraal. Pierre zou zijn microscoop mee kunnen nemen. Alles wordt mooier, wordt een wonder, wanneer men het vergroot ziet, zegt Pierre. De sterren, de maan, de kwallen en de ijskristallen, hagel en sneeuw.

Jammer dat het nog niet winter is. Of is het al zo ver? De lucht betrekt, het ziet er naar uit of het gaat sneeuwen. Dan wordt alles wit, ook de stenen engel op het kerkhof. Ik houd zo van het gedwarrel van witte vlokken. Wat tintelen je wangen en handen ervan. Ik moet de sneeuw altijd aanraken. Met beide handen schep ik haar op, ze ligt op de vensterrichels en buiten op onze veranda. Daar op de veranda staat de kerstboom al gereed. Zijn takken zijn neergebogen van de sneeuw. Het wordt tijd dat papa hem binnen haalt. Ik mag er niet bij zijn wanneer hij hem optooit, al weet ik best dat hij zelf dat doet. Ik moet in de donkere huiskamer wachten. Voor het raam sta ik naar buiten te kijken. De lantarens branden en aan de overkant zijn de ramen verlicht. Hier en daar straalt het licht van kaarsen door de raamgordijnen. De straat is wit, de daken zijn wit, de voortuintjes zijn wit. Alles slaapt. Hier binnen is het donker en warm. Door het raam komt een lichtstraal binnen en speelt glijbaantje op mijn wimpers. Ook door de spleten van de deur en door het sleutelgat dringt licht. Net als vanuit de hemel, vanuit de verboden deur in de hemel. En daar heb je eindelijk het zilveren belletje en nu stroomt het licht volop de kamer in. Het is schel, het verblindt. Het is een heel ander licht dan op gewone dagen. Geelachtig is het en het houdt geen ogenblik stil. Het flakkert en trilt en boven aan het plafond flakkeren de schaduwen mee. En de glazen bollen aan de boom weerkaatsen het licht en de spiegel boven de sofa weerkaatst het en wanneer men iemand in zijn ogen ziet, dan weerkaatst het ook daar. En de lange zilveren draden glinsteren. En het engelenhaar, de kaarsen, het tafellaken, de gordijnen voor de ramen, alles is wit en helpt de kamer verlichten. En daar op de tafel liggen de geschenken. De tafel is nauwelijks groot genoeg, hoewel ze aan twee kanten uitgeschoven is. Er staan immers ook schalen met chocolade en marsepein, met appels, mandarijnen en noten op en die bonte dozen met *Nürnberger Lebkuchen.* Wat een avond! Ik mag op blijven tot na middernacht en met mijn nieuwe boeken en speelgoed naast de boom zitten. En mama speelt piano en zingt en papa loopt om de boom

heen, blust met het blikken dovertje de neergebrande kaarsen en ontsteekt nieuwe. *Sti-ille Nacht, hei-lige Nacht...*

Het is zo warm als de zon, dit licht. En die geur van dennenaalden, kaarsen, appels, mandarijnen en *Lebkuchen.* Men zou willen dat het aldoor Kerst bleef. Dat men altijd zo beschermd en vertroeteld in een warme kamer kon zitten met de zijnen. Dat men nooit buiten hoefde te staan in het donker en in de kou zoals het kleine meisje met de zwavelstokken en door het raam vreemde kamers binnen hoefde te gluren en iets van de muziek en van het geluk van anderen hoefde te stelen. Het is maar goed dat ik weer thuis ben. Ik hoef hier nu niet meer vandaan, niemand kan me hier vinden. Mijn vluchtkoffer staat onder het bed, voor alle zekerheid, maar ze komen me niet halen. Dat zou je vader nooit toestaan Doortje. De mensen zijn hier allemaal aardig voor me geweest en hulpvaardig. Alleen maar die kolenman, die een praatje met me maakte op de zolder, die zei opeens dat ik in Duitsland had moeten blijven. Was u maar gebleven waar u vandaan komt, zei hij. Waarom? Ik heb 't hem niet durven vragen. Zijn gezicht en zijn handen waren zwart van het kolenstof, evenals het portret van papa. Slechts zijn vingernagels waren licht gebleven, lichtrose. Maar zijn haar was blond en dat van mij is zwart. Hij kan zich wassen, dan is hij weer blank. Mijn haar blijft zwart. Overal zitten ze de zwarten achterna. Ze jagen ze op, ze gooien met stenen naar hen. Ze willen niet met zwarten samen in een tram zitten. Voor joden verboden. Verboden. Verboden. Och ja, laten we hen dat plezier. Schluss Punktum, Streusand drüber. Ze maken trouwens uitzonderingen. Die neger bijvoorbeeld die we op het atelier van monsieur Gai hebben getekend. Een fatterig ventje. Maar vriendelijk, altijd vriendelijk. Hij was er zo trots op dat hij bediende was bij een prinses. Bij de prinses van Silezië, van Ratibor, van Sobibor. Ook op zijn oorlogsonderscheidingen was hij trots. Hij droeg die medailles altijd op zijn zwarte jasje. Lettow-Vorbeck had ze er persoonlijk op vastgespeld. *With his own hands, lady.* Daarom mocht hij nu de prinses begeleiden wanneer ze naar het atelier van Gai ging, en haar schilderkist dragen. Hij moest op drie passen afstand achter haar blijven, maar hij mocht mee. Pierre maakte er grappen over, niettegenstaande de verontwaardiging van zijn vader. Hij durfde er zelfs toespelingen op te maken in aanwezigheid van de prinses. Koninklijke hoogheid en haar *Schutztruppe,* zeide hij wanneer ze binnen kwam of vertrok. Zij reageerde er niet op. Natuurlijk niet, ze zal hem niet eens begrepen hebben. Was het niet mooi genoeg dat ze die neger achter zich aan liet lopen? Ze

zei niet was je maar gebleven waar je vandaan komt! Zij maakte verschil tussen zwarten en zwarten. Iemand die onder Lettow-Vorbeck gevochten had mocht achter haar aanlopen. Op drie passen afstand maar als een vrij man, met zijn onderscheidingen op zijn borst. Kruisen en sterren maar geen jodenster. Vrij en blij, zonder angst. Ik heb ook geen angst. Nu niet meer. Mochten ze mij vinden, het hindert niets. Ik ben voorbereid. Wie zo veel geleden heeft hoeft niet meer bang te zijn. Wanneer je in de hel thuis bent hebben de duivels geen vat op je. Hoor je dat Doortje, geen vat op je. Toch zou ik je voor de hel willen behoeden. Elke moeder wil haar kind ervoor behoeden. Het is dwaas, het is kortzichtig. Men kan zijn lot niet ontwijken, men moet er zich vroeg op voorbereiden. Kortzichtig, ja, misschien zou ik toch een bril moeten dragen. Een bril die alles toont zoals het werkelijk is, een bril die de blik lang maakt, opdat hij de diepste diepten en de hoogste hoogten peilen kan. Het verleden en de toekomst.

Ben je daar nog kind? Je bent zo koud. Zo koud als porselein voelt je gezichtje aan. Ach jij schalk, ik merk het best, je bent weggelopen en hebt je pop in mijn arm gelegd. Weet je nog wel toen je die kreeg? Ze was groter dan jij. Je dorst haar niet aan te raken. En nadat je aan haar gewend was geraakt, moest ze elke nacht naast je in bed liggen. Wat een apenliefde! Het is niet goed daaraan toe te geven. Later moet men zijn kinderen immers afstaan en dan is het voor allebei bitter, voor moeder en kind. Wil ik je een geheim vertellen, Doortje? Als ik wist dat je dood was, dan zou ik pas helemaal gerust zijn. Dan kan je immers niets meer overkomen. Als je wist wat een angst een moeder uitstaat terwille van haar kind! Het is haast ondraaglijk. En je mag het je kind nooit laten merken, onthoud dat, nooit laten merken. Je hebt het recht niet je kind aan een ketting te leggen. De liefde van een moeder is een ketting. Alle moeders hebben de behoefte haar kind aan zich zelf vast te binden. Dat is een misdaad, puur egoïsme is het, Doortje. Wanneer de navelstreng doorgesneden is moet het uit zijn tussen moeder en kind. Je hebt gelijk dat je je pop in mijn arm legt. Laten moeders met poppen spelen. Dat doet geen pijn. Een pop kan stuk gaan maar dan kun je een nieuwe kopen, precies dezelfde.

Weet je dat ik nog altijd mijn pop heb, uit mijn eigen kindsheid? En nu merk ik het pas, ik heb me vergist. Ik dacht dat je me jouw pop gegeven had maar het was de mijne. Natuurlijk, zij is het. Ik voel immers dat de pruik nog slechts op één plaats vastzit. Men kan haar optillen en in het hoofd kijken. Daarbinnen is het hol en kil. Wat daar kleppert dat is de lantaren van Aristoteles. Nee, de ogen zijn het.

Het zijn de ogen die open en dicht kunnen, slaapogen. Blauwe glazen bollen, aardbollen, hemisferen. Ze zijn nu naar beneden gevallen, in de afgrond. Twee blauwe glazen bollen met oogleden van was met blonde wimpers en aan de achterkant lood. Ja, dat is de keerzijde van de schoonheid, de worm in het hout. Verguld zou vergaan maar leer blijft bestaan. Wat zullen die poppenogen daar in de afgrond zien? Het haakje met het elastieken snoer waaraan het hoofd is vastgemaakt en de armen en benen. Duister van binnen en hol. Een holle romp. Maar van buiten zachtrose gelakt. En stellig nog het knappe snuitje. Bolle rose wangen en een kersenmondje. Jawel, schijn bedriegt. De façade verraadt niet wat er achter steekt. Zolang men jong is weet men dat niet. En al mocht men er iets van vermoeden, dan ontrooft het je niet de slaap. Ik wist als klein meisje al hoe het er binnenin uitziet, ik had immers de pruik er af gerukt om het hoofd van binnen te kunnen bekijken. Ik wilde de waarheid weten. De kaarten op tafel, de kaarten blik liggen! Ik heb ook niet gehuild, welnee, geen traan heb ik gestort toen de lege oogholten me aanstaarden en binnen in het hoofd wat lood, ijzerdraad en elastiek de geheimen bleken te zijn van het mechaniek van een menselijk lichaam.

Toen was ik al vier of vijf jaar oud. Nog vroeger, toen ik nauwelijks lopen kon, heb ik gehuild toen mijn pop stuk ging. Die stijve porseleinen pop met het er op gekladde roetzwarte haar. Foei, wat een mormel. Maar ik hield van haar. Toen ik haar uit mocht zoeken in de speelgoedwinkel was ik er verrukt over. Ik legde haar op het omgekeerde voetenbankje dat haar wiegje moest verbeelden. Maar even daarna struikelde ik, viel, en daar lag de pop in scherven op de grond. Wat een ramp. Wat voor een ervaring: dat iets aan diggelen valt en niet meer heel gemaakt kan worden! Maar wacht eens, misschien wel. Papa was een tovenaar. Hij kon alles weer heel maken. De andere ochtend lag mijn pop gaaf op mijn bed. Sindsdien geloof ik niet helemaal dat iets voor goed verdwijnen kan. Best mogelijk dat je het een poos niet meer ziet. Maar is het daarom weg, weggevaagd van de aardbodem? Geen denken aan. Het is alleen maar tijdelijk aan onze ogen onttrokken. Niets gaat verloren, er bestaat geen einde, geen ondergang. Waar iets ophoudt daar begint al iets nieuws. Elke gebroken pop wordt door een nieuwe vervangen. Een nieuwe? Och kind, ik zal het je maar verraden, het geheim van het leven. Er komt nooit een nieuwe pop. Uit de oude pop glipt de nieuwe vlinder. En de vlinder, hoe mooi hij ook is, spint zich op zekere dag in en wordt weer een pop. Zo gaat het altijd maar door, zich verpoppen en zich ontpoppen, vlinder en rups,

leven en slapen, schoonheid en afzichtelijkheid, inademen, uitademen, diep, je weet niet hoe goed dat voor je is. Adem is leven. Ze hadden de eerste mens beter Adem kunnen noemen inplaats van Adam. Zij heette Chawa, het leven. Adem en leven zijn één. Uit de versmelting ervan komt het nieuwe leven voort.

Toen ik dat nog niet wist was ik bang. Natuurlijk, iedereen wil houden wat hij heeft, wil hebben wat hij ziet. Ik was erg hebzuchtig. Daarom tekende en schilderde ik. Daarom maakte ik poppetjes van klei. Ik dacht dat dan niemand meer de dingen van me af kon pakken. Och wat dom, wat dom! Alsof het er op aankomt uit wat voor materiaal iets bestaat. Materie is materie, stof is stof. Porselein of hout, rubber of papier, vlees, linnen, leer, alles vergaat. De dingen vergaan, wij vergaan, de tijd vergaat. Alleen wat binnen in ons is blijft bestaan. De beelden binnen in ons. Binnen in ons heeft de tijd geen macht. Haha, hoe ze zich allen wederzijds kwellen, hoe het hun pijn doet wanneer ze afscheid nemen, wanneer ze iets moeten achterlaten of opofferen. Ik hoef niets meer op te offeren. Ik heb alles veilig bewaard. Allen zijn er nog, mijn man, mijn kinderen, allebei mijn kinderen, mijn vrienden en mijn ouders, de meisjes waarmee ik gespeeld heb, uit mijn klas, alle kennissen van vroeger, alle onderwijzers en leraren, de dienstmeisjes en onze huisdokter. En ook alle schilderijen en beeldhouwwerken die ik zag en maakte, alle boeken die ik las, alle bloemen uit onze tuin vroeger, alle dromen, alles is er nog.

Dromen, dat zijn de wezenlijke beelden, Doortje. Geloof me, geen beeld deugt dat men niet gedroomd heeft. Als je eens wist hoe mooi ik droom. Ach ja, wanneer anderen het konden zien! Maar er bestaat geen mogelijkheid die beelden aan anderen te tonen. Tussen de anderen en ons is een muur die men niet doorbreken kan. Zij buiten en wij binnen. Sommigen menen dat het mogelijk is naar binnen te kijken omdat de pruik van glas is. Ze bedoelen van lijm, van hard geworden lijm. Maar om het even, lijm of glas, het glas is te dik, het is eerder ijs, ijsglas uit gesponnen grijs haar. Grijs haar, d e w a a r d i g e o v e r b l i j f s e l e n v a n e e n d i e r b a r e m o e d e r. IJs, een dikke laag ijs. Daar kan men niet doorheen kijken, met de beste ogen niet. Men ziet slechts een paar vage kleuren, dat is alles. Alleen Pierre kan er doorheen kijken, met zijn microscoop. Pierre heeft hem zelf uitgevonden, men kan er veel verder mee zien dan met gewone microscopen, tot in het middelpunt van de aarde en tot de verste sterren. Of is het geen microscoop? Het zal wel een telescoop zijn of een kruising tussen een telescoop en een pelagoscoop. Ik heb er geen verstand van. Ik kan

ook al die vreemde benamingen niet onthouden. Wat doet het ertoe. Je hoeft niet te weten hoe het heet, je hoeft er alleen maar doorheen te kijken. Weet je wat je dan ziet? Een regenboog, een vuurwerk van kleuren en vormen. Herinner je je nog het vuurwerk Doortje, op het bevrijdingsfeest, toen de oorlog was afgelopen? Wat een zee van licht, van vuur, van wit en geel en groen! *Am farb'gen Abglanz haben wir das Leben. Farben, Farben sind Taten des Lichts. Taten und Leiden.* Goethe wist wat kleuren zijn. Kleuren, een vonkenregen van kleuren, van sterren, een fontein van kristallen, hoger, hoger, zonder einde, zonder einde.

Anthonie Donker

KLEUTERKLAS

De kleuterklas gaat in het herfstweer wandelen.
De blaren rillen aan den schralen boom.
En die het ziet, hij weet niet hoe te handelen,
Van vroeger dromen of een toekomstdroom.

De kinderen — hij hoort hen zo schril zingen,
Zo blij hartbrekend dat hij 't hart vasthoudt
Bij de gedachte aan de veranderingen.
De blaren zijn zo bevend en zo oud.

De kinderen gaan de wereld tegemoet
En oude blaren dwarrelen voor hun voet.
Zij dringen, lachend schoppen zij ertegen.

Slepend wordt eenmaal ook de lichtste voet.
Op alle welkom volgt de afscheidsgroet
En in den herfstmist schemeren de wegen.

VOORZOMER

Zij lijken zo angstvallig op haar moeders,
De meisjes die het spel ontwassen zijn.
Zij luiken op tot leliën en loeders,
Zo lieflijk en lichtzinnig, en zo rein.

In de ogen houden intocht de vermoedens.
Er schaduwt om haar mond al strijd en pijn.
In ronde borstjes welt tot overvloedens
De weelde en de weemoed vrouw te zijn.

O zon, houd op, het wordt te haastig zomer.
O scherts die voor verleidingen bezwijkt,
Het leven wordt tot in de luwte lomer.

O schaduw die van kind naar moeder strijkt —
Vlinders en vogels spelen langs den schromer
Die nergens de vergankelijkheid ontwijkt.

BALZAAL

De vrouwen drijven als jaloerse zwanen
met trots gestrekte hals de balzaal door,
en bij het kruisen van elkanders banen
rekken zij blik en lippen spits naar voor.

Doch zij die zich de allerschoonste wanen
lijken onkwetsbaar en als zonder spoor,
zichzelve spieglend in het verder gaan en
diep in haar droom van dons en wals teloor.

Maar ook wanneer die schoonste elkaar ontmoeten
vormen zich soms nog verontruste kringen.
Zij aarzelen even, deinzen dan en groeten.

En niets verraadt meer dat zij mededingen
en voor haar onaandoenlijkheid weer boeten,
dan d'ene veer die losraakt uit haar zwingen.

* *Deze verzen zijn uit een in het voorjaar verschijnende bundel:* ***De bevreemding.***

P. P. J. van Caspel

VIS VOMICA

In een vroeger artikel[1] heb ik er op gewezen, dat de ongebreidelde woordenstroom, die men bij bepaalde typen van aphatici en ook bij sommige experimentele dichters aantreft, de betekenis kan hebben van *orale agressie.*

Het is nu niet toevallig, dat we in dit verband van een woordenstróóm spreken. Een stroom immers veronderstelt de aanwezigheid van een vloeistof en inderdaad bestaat er een vocht, dat bij het spreken onmisbaar is: het speeksel. In dezelfde sfeer van agressiviteit ligt dan ook het verschijnsel, dat kinderen in hun woede soms naar elkaar spuwen: de woorden vallen weg, de „stroom" blijft. In dit geval komt dus een innerlijke spanning, een psychische reactie, tot uitdrukking in een physiologische functie. Deze laatste opereert daarbij nog ten dele op bewust niveau, want al is de speekselvorming niet van de wil afhankelijk, het spuwen zelf wordt in elk geval door willekeurige spieren beheerst. Er zijn echter situaties, waarin het psychophysiologisch verband van meer onbewuste aard is. Het besef, dat er een dergelijk verband bestaat, het inzicht dus, dat emoties de werking van verschillende organen van het menselijk lichaam kunnen vertragen of versnellen, dateert niet van vandaag of gisteren. De *lie detector* is slechts een meer wetenschappelijke en technisch verfijnde toepassing van het principe, waarop de middeleeuwse godsoordelen, zoals de slikproef, berustten.[2] Dat iemands bloeddruk stijgt, wanneer hij zich boos maakt, dat iemand het *angstzweet* kan uitbreken — zulke verschijnselen zijn te bekend om er over uit te weiden. Wanneer dan ook de zogenaamde psychosomatische geneeskunde van vandaag hierbij aanknoopt, is het vooral om er op te wijzen, dat emotionele factoren niet alleen dergelijke tijdelijke veranderingen, maar zelfs organische afwijkingen kunnen veroorzaken en om er de aandacht op te vestigen, dat er in het menselijk organisme een

[1] *Aphasie en experimentele poëzie,* De Nieuwe Stem, Sept. 1952.

[2] Im germanischen Kulturkreis begegnet... ein Bissen... Brot und... Käse, seltener nur ein Teil, der möglichst trocken und dürr sein soll... Dieses Gottesurteil wurde fast nur bei Diebstahlsverdacht berufen, es ist... ein „Schlingordal", der Schuldige konnte den Bissen entweder überhaupt nicht verschlucken, oder er verfiel darauf einem raschen Tode. — Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens, III, 1034.

voortdurende wisselwerking tussen psychologische en physiologische processen plaats vindt.

Uit experimentele onderzoekingen[3] op dit gebied is bijvoorbeeld gebleken, dat onaangename ervaringen, conflicten, tegenslagen e.d., aanleiding kunnen geven tot ernstige maagstoornissen. Deze stoornissen (verhoogde bloedaandrang naar de cellen van de maagwand, fluctuaties in de maagzuurafscheiding, enz.) zijn dus mede een reactie van het menselijk organisme op de ongunstige of dreigende situatie en de innerlijke conflicten, die daarvan het gevolg zijn. Hierbij dient overigens opgemerkt te worden, dat de patiënt zich dit verband lang niet altijd bewust is, vaak niet bewust wil zijn.

Uit de genoemde onderzoekingen bleek verder, dat men onder zulke patiënten twee typen kan onderscheiden. Bij sommige mensen reageert de maag op de tegenslagen in het leven met een abnormaal verhoogde werking, wat zich o.a. uit in knagende maagpijn. Dit zijn de mensen, die zich boos maken, maar niettemin het probleem in kwestie onder de ogen zien. Zij willen iets doen — wat dan ook, desnoods vechten.[4] Bij anderen — en met hen zullen we ons hier bezighouden — vinden we onder zulke omstandigheden juist een abnormaal verzwakte werking van de maag. Dit gaat dan gepaard met een gevoel van volheid, met misselijkheid en met overgeven. Deze symptomen zijn symbolisch voor de psychische houding van dit type. Het zijn de mensen, die zich bij de situatie neerleggen, ze durven de problemen niet aan, ze gaan de bedreiging uit de weg. Hun *nausea* drukt duidelijk hun walging, hun afkeer van de situatie uit.[5] Zo iemand is Antoine Roquentin in Sartre's *La Nausée,* die op de laatste bladzijde van zijn dagboek schrijft: *Je m'en vais, je me sens vague. Je n'ose pas prendre de décision.* Sedert hij tot het bewustzijn van zijn toestand is gekomen, gelukt het hem niet, zijn historische onderzoekingen tot een goed einde te brengen en de biografie van de Marquis de Rollebon, waaraan hij begonnen was, te voltooien. Maar lang voordat hij zelf dit verband inziet, ondervindt hij „aan den lijve" een sensatie, die reeds kenmerkend is voor de houding, die hij later tegenover zijn eigenlijke probleem — hoe zinvol te leven — zal aannemen. Zijn dagboek zegt daarover het volgende: *Ça ne va*

[3] H. G. Wolff & S. Wolf, *An experimental study of changes in gastric function in response to varying life experiences,* The Review of Gastroenterology XIV (1947) no. 6, p. 419—426.

[4] Vgl. de zegswijze: *a man with plenty of guts.*

[5] Vgl. zegswijzen als: *'t is om te kotsen, 't hangt me de keel uit, iets niet verkroppen kunnen.*

pas! ça ne va pas du tout: je l'ai, la saleté, la Nausée. Et cette fois-ci, c'est nouveau: ça m'a pris dans un café. Les cafés étaient jusqu'ici mon seul refuge parce qu'ils sont pleins de monde et bien éclairés: il n'y aura même plus ça; quand je serai traqué dans ma chambre, je ne saurai plus où aller. Later beschrijft hij, hoe deze walging van het leven hem overviel op het ogenblik, dat de kellnerin in het café hem vroeg, wat hij wou drinken: *Alors la Nausée m'a saisi, je me suis laissé tomber sur la banquette, je ne savais même plus où j'étais; je voyais tourner lentement les couleurs autour de moi, j'avais envie de vomir. Et voilà: depuis, la Nausée ne m'a pas quitté, elle me tient.*

De literatuur kent nog meer gevallen, waarin het uitspuwen een symbool is voor het niet-aankunnen van de situatie.

In Kafka's *Die Verwandlung,* dat bizarre, surrealistische drama van de dood van een handelsreiziger, verloopt de handeling in drie phasen. Aanvankelijk heeft Gregor Samsa, die op zekere morgen plotseling in een afzichtelijk reuzen-insect veranderd blijkt te zijn, nog allerlei energieke plannen gehad. Al zal hij dan een latere trein moeten nemen, hij wil toch als gewoonlijk voor zijn firma op reis gaan. Spoedig blijkt hem echter, dat hij gedoemd is zijn leven verder in zijn kamer te slijten. Het meest smart hem daarbij de vijandige houding van zijn ouders en zijn zuster. In de tweede phase zien we, hoe zijn eetlust steeds minder wordt. Zelfs de melk, anders zijn lievelingsdrank, smaakt hem niet meer. Al zijn pogingen om, ondanks zijn metamorfose, het emotioneel contact met zijn ouders te herstellen, mislukken en lokken slechts de grievendste vernederingen uit. In de slotphase ziet Gregor het hopeloze van zijn toestand in, hij is „zum Sterben müde und traurig", hij geeft zich bij voorbaat gewonnen. Tot de trekken, die hem in deze laatste phase kenmerken, behoort de gewoonte die hij aanneemt, voedsel in de mond te nemen om het uren later weer uit te spuwen: *Gregor ass nun fast gar nichts mehr. Nur wenn er zufällig an der vorbereiteten Speise vorüberkam, nahm er zum Spiel einen Bissen in den Mund, hielt ihn dort stundenlang und spie ihn dann meist wieder aus.* Luke[6] ziet hierin een van de aanduidingen van het infantiele karakter van de onwaardige toestand, waarin Gregor geraakt is. Het één sluit het ander natuurlijk niet uit, maar ik zie in dit trekje toch vooral weer een voorbeeld van de symbolische functie van het maag-darmkanaal, even symbolisch als het wegkruipen van Gregor onder de canapé. Een dergelijke neiging om zich terug te trekken, om de situatie te laten voor wat zij is,

[6] F. D. Luke, *Kafka's 'Die Verwandlung',* The Modern Language Review XLVI (1951) no. 2, p. 232—245.

met als begeleidende emoties angst en neerslachtigheid, vindt men immers juist bij die patiënten, wier spijsverteringsorganen niet meer adequaat reageren. Zij kunnen de feiten niet meer „verwerken", zij spuwen ze uit, zij geven (zich) over.

Een ander voorbeeld van deze fatalistische houding, waarbij de mens de neiging heeft, de conflicten uit de weg te gaan, vinden we in *Ulysses* van James Joyce. En ook in dit geval, zoals we zullen zien, breekt de onvolledig verdrongen spanning, de onverteerde werkelijkheid, zich baan in antiperistaltische bewegingen.

Het gaat hier om de 38-jarige advertentiereiziger Leopold Bloom, die de protagonist is van deze merkwaardige Odyssee door Dublin op Donderdag 16 Juni 1904. Met de ochtendpost is er voor zijn vrouw, een bekende zangeres, een brief van Boylan, haar impresario. Boylan, zo vertelt zij Bloom, zal des middags bij haar komen om het programma te bespreken van de tournée, die hij voor haar organiseert. Zijn vrouw kennende begrijpt Bloom, dat het niet bij een zakelijke bespreking met Boylan — zelf overigens een notoire Don Giovanni — zal blijven. Het is niet de eerste maal dat Molly hem ontrouw is, maar iedere keer is het natuurlijk weer een schok voor hem. Hij gaat de stad in, maar de gehele verdere dag pijnigt hem de gedachte aan dit bezoek van Boylan en gaat hij gebukt onder de vernedering, die deze affaire voor hem betekent. Een paar maal heeft hij aanvechtingen om onder een of ander voorwendsel naar huis te gaan, maar telkens reageert hij daarop met een denkbeeldig schouderophalen — alsof hij daarmee aan de zaak iets veranderen kon! Hij grijpt dus niet in, maar legt zich neer bij wat hem onvermijdelijk schijnt. Dit is echter geen uiting van een stoïcijnse levenshouding, maar eenvoudig blijk van het feit, dat hij niet opgewassen is tegen de situatie en bij voorbaat capituleert. Hij ontvlucht de moeilijkheden, hij ontwijkt het conflict. Als hij op straat Boylan in de verte ziet aankomen, vlucht hij een museum binnen; als in een conversatie Boylan's naam genoemd wordt, tracht hij snel het gesprek op iets anders te brengen. En zo zien we hem des middags door de stad dwalen, omstreeks één uur: tijd voor de lunch. Een étalage met zijden ondergoed roept het beeld van zijn vrouw voor hem op. De gedachte aan terugkeer naar huis wordt reeds verworpen, voordat zij zich volledig gevormd heeft. In het bitter besef van zijn eigen povere rol geeft hij zich over aan allerlei voluptueuze mijmeringen en in deze stemming betreedt hij het restaurant.

Gleaming silks, petticoats on slim brass rails, rays of flat silk stockings. Useless to go back. Had to be. Tell me all. High voices. Sunwarm

silk. Jingling harnesses. All for a woman, home and houses, silk webs, silver, rich fruits, spicy from Jaffa... His heart astir he pushed in the door of the Burton restaurant. Stink gripped his trembling breath: pungent meat-juice, slop of greens. See the animals feed... Smells of men. His gorge rose. Spat-on sawdust, sweetish warmish cigarette smoke, reek of plug, spilt beer, men's beery piss, the stale of ferment. Couldn't eat a morsel here... Out. I hate dirty eaters.

We zien, hoe Bloom voor zichzelf een redelijke verklaring van zijn nausea tracht te geven. Hoewel vlak daarvóór de gedachte aan zijn rol van *cocu* hem nog gekweld heeft, weigert hij het verband in te zien en maakt hij zichzelf wijs, dat de aanblik van al die gulzig etende mensen hem onpasselijk maakt, terwijl het toch werkelijk niet de eerste keer zal zijn, dat hij in dat restaurant gaat eten. Maar dit niet-aanvaarden van het innerlijk conflict, dit van-zich-afschuiven van de verantwoordelijkheid, maakt dan ook juist, dat de ontstane spanning een uitweg zoekt in een lijfelijke reactie.[7]

Wanneer we telkens weer op dat innige verband tussen psychologische en physiologische reacties stuiten, moeten we wel tot de conclusie komen, dat de mens veel minder vrij is dan hij vaak schijnt te denken. Immers, wanneer iemands houding in een bepaalde situatie hem maagpijn bezorgt, dan kan die maagpijn op haar beurt weer zijn houding in een volgende situatie bepalen. En met 'houding' bedoelen we dan niet alleen iemands verhouding tot de buitenwereld, zijn gedragingen ten opzichte van zijn medemensen, maar ook de manier waarop hij in een of andere vorm, verbaal of picturaal, uitdrukking

[7] Het conflict, waarom het bij Bloom eigenlijk gaat, is de botsing tussen zijn bewuste wens, echt mannelijk-actief te zijn enerzijds — vgl. zijn rol als pseudo-Don Juan in de briefwisseling met Martha Clifford — en het onbewuste, verdrongen verlangen naar geborgenheid en passiviteit anderzijds — vgl., in het hallucinatorische 15e hoofdstuk, de scène waar de verschijning van Bloom's vrouw hem spottend vraagt: *Ti trema un poco il cuore?*, hem aldus identificerend met Zerlina uit *Don Giovanni;* vgl. trouwens vooral, op het hoogtepunt van deze heksensabbat, de scène waar Bloom in een vrouwelijk wezen verandert. Het wegkruipen, dat we in *Die Verwandlung* aantroffen (*...nicht ohne eine leichte Scham eilte er unter das Kanapee... Gregor hatte den Kopf bis knapp zum Rande des Kanapees vorgeschoben und beobachtete sie...*), vinden we ook hier: *Bloom creeps under the sofa and peers out through the fringe.* Weer in een andere passage verschijnt een arts, die van Bloom getuigt, dat hij is *a finished example of the new womanly man.* — Voor het gebruik dat Joyce van het *Don Giovanni*-libretto maakt, zie Vernon Hall, Jr., *Joyce's use of Da Ponte and Mozart's Don Giovanni,* PMLA LXVI (1952) no. 2.

geeft aan zijn gevoelens of ideeën. Een naam als *Vrij Beelden* (een bepaalde kunstenaarsgroep) is dan ook eigenlijk een contradictio in terminis. Kunst — in welke vorm ook — is niets bovennatuurlijks, maar heeft tenslotte haar oorsprong in een menselijk organisme, dat alle mogelijkheden van een relatie tussen droom en darm openlaat.[8] Wanneer ik zeg, dat men de substantie van de verf, die een schilder in de ban van een bepaalde psychische configuratie op het doek smakt, in menig geval als een vomitus kan zien, is daarmee volstrekt niets denigrerends bedoeld. Het is heel goed mogelijk, dat zich daarbij — in het vuur van de inspiratie — het Mirakel van Amsterdam herhaalt, met weer als gevolg een stille omgang — ditmaal door de museumzaal.

Intussen is er nog een ander aspect aan de zaak. Optredende nausea kan ook een uiting zijn van een kwellend schuldgevoel. Het kwaad, dat iemand bedreven heeft, ligt hem zwaar op de maag, het moet er uit. Uit een merkwaardig gebruik op Nieuw Guinea blijkt, dat sommige natuurvolken dit verband reeds vaag gevoeld hebben. Men laat daar de verdachte een bepaalde, waarschijnlijk min of meer giftige, vloeistof drinken. Treden er daarna braakneigingen op, dan wordt dit als een bewijs van schuld beschouwd.[9]

En zo komen we op ons uitgangspunt, de *woordenstroom,* terug. Want er bestaat een andere uitlaatklep voor het zondebesef of schuldbewustzijn, dat iemands leven kan vergallen: een verbale, als het ware gesublimeerde vomitus, namelijk de biecht.[10]

Een prachtige combinatie van al deze factoren vinden we in enige passages uit een ander boek van Joyce: *A portrait of the artist as a young man.* Stephen Dedalus, 16 jaar oud, diep onder de indruk van een zo juist gehoord sermoen over de verschrikkingen van de hel, bevindt zich in een vreselijke crisis. Hij heeft zulke zware, afschuwlijke zonden begaan, dat hij wel eeuwig verdoemd moet zijn. Na het eten gaat hij op

[8] Tijdens de discussie volgend op een in 1946 te New York gehouden symposium over psychosomatische geneeskunde vertelde een der deelnemers, Dr Foster Kennedy, hoe hij als student een oude professor zijn college in psychiatrie had horen openen met de woorden: *The primary ego is the gastro-intestinal tract.*

[9] In New Guinea red water is made by soaking the bark of a local tree in water which produces nausea or a trance state, depending on whether the participant is guilty or innocent. — Standard dictionary of folklore, mythology and legend, New York 1950, II, 829.

[10] Voor een juiste waardering van het woord 'hart' in de zegswijze *z'n hart uitstorten* vergelijke men eng. *heartburn:* maagpijn, zuur op de maag.

zijn bed liggen, waar een nachtmerrie, een hels visioen, hem kwelt.

He flung the blankets from him madly to free his face and neck. That was his hell. God had allowed him to see the hell reserved for his sins: stinking, bestial, malignant, a hell of lecherous goatish fiends. For him! For him!

He sprang from the bed, the reeking odour pouring down his throat, clogging and revolting his entrails. Air! The air of heaven! He stumbled towards the window, groaning and almost fainting with sickness. At the washstand a convulsion seized him within; and, clasping his cold forehead wildly, he vomited profusely in agony.

Als hij enigszins tot rust is gekomen, spreekt hij een vurig gebed uit en neemt zich voor, nog dezelfde avond te gaan biechten. En zoals zijn overgeven reeds een voorafschaduwing van zijn biechten was, zo voelt hij in de biecht, als de trage, rottende stroom van zijn zonden in hem omhooggeperst wordt, een herhaling van zijn overgeven.

His sins trickled from his lips, one by one, trickled in shameful drops from his soul festering and oozing like a sore, a squalid stream of vice. The last sins oozed forth, sluggish, filthy. There was no more to tell. He bowed his head, overcome.

Zo hebben we dus aan enkele voorbeelden uit de literatuur gezien, dat het niet louter symboliek of conventionele beeldspraak is, wanneer schrijvers psychische toestanden weergeven met behulp van termen uit de lichamelijke sfeer. Het gebruik van deze termen berust in laatste instantie op het feit, dat afwijkingen in de functies van spieren en klieren het gevolg kunnen zijn van innerlijke conflicten en dat de specifieke aard van deze afwijkingen ons al laat zien in welke richting het menselijk organisme als psychophysische totaliteit — niet te scheiden in een primair en een secondair functionnerend deel — zich gereed maakt, op die conflicten of de daarmee samenhangende levenssituaties te reageren. En zo sluit zich de cirkel, want het inzicht in dit mechanisme verdiept omgekeerd weer ons begrip voor het werk van schrijvers, die bewust of onbewust de invloed van de genoemde opvattingen hebben ondergaan of zelfs, zoals Joyce en Kafka, er op vooruitlopen.

Agatha Seger

DE ONTGOOCHELDE

Hij neemt zich daaglijks voor haar in 't hiernamaals
voor eeuwig uit de weg te gaan:
dit is het harnas dat hem pantsert tegen
't tweesnijdend zwaard van zijn bestaan.

Maar in de nacht, wanneer hij weerloos sluimert,
dan wondt bij elke ademhaal
zijn mager lijf zich bij het licht bewegen
aan 't scherpe lemmet van het staal:

haar aura, vol met stekels, scherp als dolken, —
ze gunt hem zelfs nog geen respijt
wanneer hij droomt — tot zij, hem wakker schuddend,
venijnig toebijt: Het is tijd!

Dan wankelt hij het bed uit en bekijkt zijn wonden:
de nieuwe, en die weer open zijn.
Snel gespt hij zich, met jachtige gebaren
weer 't harnas over alle pijn.

G. H. Slotemaker de Bruine

HOGER ONDERWIJS, WETENSCHAP EN MAATSCHAPPIJ

17 Juni 1952 is de Koninklijke Boodschap gedateerd, waarmede aan de Tweede Kamer een ontwerp van wet tot regeling van het Hoger onderwijs werd aangeboden. Daarmee kwam een periode van alzijdige voorbereiding tot afsluiting, die, tijdens de bezetting begonnen, in 1946 officiële sanctie ontving bij de instelling van de staatscommissie-Reinink. Verkiezingen, kabinetsformatie en begrotingen legden sinds de indiening voor vele maanden beslag op de politieke aandacht. Thans krijgt ook dit ontwerp binnenkort hopelijk zijn kans. Het woord is dan, door middel van stukkenwisseling, parlementair debat en uiteindelijke definitieve besluitvorming, aan de wetgever, regering en volksvertegenwoordiging, beide sinds de indiening van het ontwerp, althans ten dele, vernieuwd. Het publiek zal op de tribune zitten, letterlijk en figuurlijk; het H.O. leeft immers in de hoofden (hoe kan het anders?) en in de harten (gelukkig) van zeer velen. En achter wetgever en betrokkenen en belangstellenden staat de gehele maatschappij, toch eigenlijk de eerst-geïnteresseerde; zal ook zij aan haar trekken komen?

Nuttiger en interessanter dan een detaillerende bespreking te wijden aan de concrete inhoud der 253 artikelen lijkt het mij daarom een poging te wagen om in grote lijnen een situatieschets te geven van de sector dier maatschappij, waarop dit onderwerp speelt, en na te gaan, in hoeverre de wetsontwerper zich deze situatie bewust bleek. Welke zijn de reële menselijke en zakelijke achtergronden van het H.O., waarmee een zekere corresponderende harmonie zal moeten worden bereikt, wil men straks van een vruchtbaar functioneren ervan kunnen spreken? Een wet kan niet alles, kan uiteindelijk zelfs maar weinig in een materie, die levend wordt in de daden van besturende, docerende en studerende mensen. Als men van organisatiewetten als deze kan zeggen, dat bevoegdheden en taken goed verdeeld worden, dan heeft men er reeds veel, en veel goeds van gezegd. Maar deze verdeling moet dan ook afgestemd zijn op de werkelijke verhoudingen onder de componenten van dit zo gevarieerde geheel. Welke zijn dat?

Eigenlijk beginnen de onzekerheden in dit verband al bij het zoeken van een goede naam voor het institutionele complex, dat wij voor ons hebben. Onderwijs, dat hoger is dan ander onderwijs, bedoelt verdere lering van reeds tot een bepaald niveau gevorderden. Maar dat met lering, met onderricht door hoog-leraren, zelfs van al het leerbare, ons

terrein niet voldoende wordt omschreven, spreekt vanzelf voor wie iets weet enerzijds van de verhouding van H.O. en wetenschapsbeoefening, anderzijds van de wederzijdse geïnteresseerdheid, ja afhankelijkheid van H.O. en maatschappij.

Dit opstel bedoelt dan ook het H.O. met deze beide toeziende grootheden te confronteren om zo het eigen karakter te kunnen vinden: moet en mag het H.O. een bijzondere plaats innemen, en zo ja, hoe, naast de vele andere leer-instituten voor ouder-dan-18-jarigen?

Dat wetenschap en maatschappij wezenlijk bij het H.O. betrokken zijn, is voor het heden een te neutrale, te feitelijke constatering, gezien het dynamische karakter van deze betrokkenheid, die momenteel door velen geacht wordt onbevredigend te functioneren. Het zijn in het bijzonder de hoogleraren en de wetenschappelijke staven, die menen, dat de wetenschapsbeoefening zeer tekort komt, waarschijnlijk ook de eerstgeroepenen om hier het waarschuwingssein te hijsen. En mag men verschillende van haar negotiorum gestores geloven, dan kan ook „de" maatschappij met de tegenwoordige situatie niet zeer tevreden zijn; sommigen kregen zelfs de indruk, dat het H.O. — men vergeve deze personificatie — zich enigszins verweert tegen aanspraken vanuit de maatschappij; men zou er in eigen huis — binnenshuis! — de wetenschapsbeoefening als haar voornaamste taak willen zien. Geen van beide zijn natuurlijk volledig juist en men voelt dit ook wel aan. Maar hoe liggen de zaken dan wèl, theoretisch; en hoe behoren zij dus ook in de praktijk te liggen?

Het officiële zoeken naar een nieuwe opzet voor het geheel had een goede start bij de instelling der staatscommissie. Haar rapport echter was eigenlijk al te groot om blijk te geven van een geslaagde forse greep. Sindsdiens is men dan ook bescheidener geworden; een algemeen gehouden wet ligt in ontwerp voor ons, met enkele geopende deuren, maar zonder veel visie. Hoe hebben wij deze verlangzaming van tempo te zien? Enerzijds natuurlijk als een restauratieverschijnsel, zoals dit zich ook voordeed bij zoveel andere elementen van onze na-oorlogse maatschappij, die na de bevrijding een kans hadden op vernieuwing, maar deze niet konden realiseren, doordat geestelijke inertie en gevestigde belangen zich daartegen verzetten. Anderzijds moge ons de hand in eigen boezem leren, dat wij ons niet zonder meer kunnen richten op de vernieuwing van deze of gene instelling naar de vanuit deze instelling zelf opkomende ontwikkelingsperspectieven, maar moeten trachten de relatie te vinden, waarin deze instelling staat tot het grotere maatschappelijke geheel. Welnu, wij liggen thans met ons culuurbeleid

enigszins in de luwte. De materiële onbepaaldheid, die van een en ander het gevolg is, deelt ons H.O. met vele andere maatschappelijke grootheden in deze tijd van overgang, waarvoor de oorlog wel de losmaking, maar niet de oplossing gebracht heeft. Een dergelijke situatie is niet ongeschikt om structurele vragen te stellen: wat is de plaats van het H.O. in de maatschappij? Via het antwoord op deze vraag zal de wetenschap het haar toekomende deel moeten ontvangen.

De eerste, vanzelfsprekende en misschien toch fundamentele opmerking, die ik daarbij maken kan, is deze: het feit, dat het werken in H.O.-verband geschiedt krachtens arbeidsverdeling — de een maakt schoenen, de ander bestuurt ons, een derde doceert — en het feit, dat de studenten straks de maatschappij ingaan om er hun werkkring te vinden, stempelt het H.O. reeds tot een organisch deel van dit geheel: de maatschappij voedt het H.O. en neemt zijn abiturienten in zich op. Zo min de academische beroepsbevolking als de academisch gebreveteerden zijn er om zich zelfs wil, ook al brengt onvermijdelijk en aanvaardbaar elke werkzaamheid, in institutioneel verband verricht, haar eigen karakteristiek mee, en zo ook het H.O.

Het is de maatschappij, die de opdracht verstrekte. Of iemand zich nu beklaagt over het peil der aankomende studenten, dan wel zich ongerust maakt over hun plaatsingsmogelijkheden na volbrachte studie of over het achterblijven van ons wetenschappelijk niveau in internationaal opzicht, steeds is de maatschappij de schuldige, eventueel de onzekere, de belanghebbende of de betaalsheer, vormt zij bewust of onbewust het grotere marktplein, waar ook het H.O.-gebouw staat. Dit mag en moet een eigen type hebben, maar heeft te harmoniëren met de omgeving.

Krachtens deze maatschappelijke opdracht is het H.O. in eerste en beslissende instantie een opleidingsinstituut, wat ook verder gezegd mag en moet worden van de andere goede dingen, die men feitelijk en wettelijk ervan verwacht. „Hoger Onderwijs" is dus geen onjuiste aanduiding. Ontbreekt alleen nog een antwoord op de vraag, waarom van de vele opleidingen-na-18-jaar een bepaalde — omvangrijke — groep moet worden afgesplitst en gebundeld binnen universitair en hogeschoolverband. Hier nu doet de wetenschap haar intrede binnen het H.O. als bepalende factor: men acht voor bepaalde beroepen — dat zijn min of meer gestandaardiseerde broodwinningen — een opleiding nodig, waarbij men als leerling bezig is op het terrein der wetenschap. Let wel: studenten beoefenen geen wetenschap, maar zijn er in bezig,

oriënteren zich erin; dat is hoger onderwijs genieten. Er zijn andere opleidingen, waarbij het meer gaat om praktijk, hand- of hersenvaardigheid, om kunstzinnigheid, om persoonlijkheidsvorming als voornaamste doel. Zij behoren niet bij het H.O. Het is in deze gedachtengang de gemeenschappelijke oriëntering aan de wetenschap, die bioloog en historicus, ingenieur en jurist verbindt. En of notarissen, archivarissen, practiserende psychologen en belastingconsulenten er thuis horen (zoals het ontwerp wil), hangt af van de eis of het nut van wetenschappelijke oriëntering ook voor hen; en hetzelfde geldt voor maatschappelijke werkers en onderwijzers, die het ontwerp niet noemt.

Een reeds langs bestaande arbeidssplitsing leidde ertoe, dat het vinden van onderscheid en van samenhang en het beoordelen van het karakter daarvan, — iets waarop men zich door studie in de echte zin van het woord kan voorbereiden — bepaalde beroepen in overwegende mate ging typeren. Het slechts toepassen van aangeleerde kennis vraagt geen wetenschappelijke oriëntering; evenmin het treffen van beslissingen op grond van uitgewerkte alternatieven. Beroepen, waarbij deze overwegen, vragen geen H.O.-opleiding; waarmee niet gezegd wil zijn, dat het rationeel-creatieve element bij alle H.O.-opleidingen even duidelijk zou zijn en de bundeling daarvan dus een eenvoudige zaak.

Deze bundeling wordt nu nog door een bijzondere omstandigheid geaccentueerd, waardoor er bij het aanleggen van het H.O.-criterium aan de beroepsopleiding een bijzonder gevaar op de loer ligt. Het volgen van het H.O. kost namelijk tijd en daarmee geld en de geslaagde begint de maatschappelijke ladder bij de bovenste van de grond af bereikbare sport. Deze beide hangen onderling samen; het financiële criterium beperkt de toevloed, gemeten aan de objectieve mogelijkheden, en de gestudeerde beroepen behoren tot de betere rangstanden. In hoeverre het verzwakken van de financiële selectie via een vergroot aantal beurzen en daardoor meer afgestudeerden invloed zou hebben op het inkomen en daarmee mogelijk op de maatschappelijke standing, is een vraag op zichzelf; in elk geval hebben geen van beiden te maken met het aan te leggen wetenschapscriterium. En het gesignaleerde gevaar bestaat nu hierin, dat opleidingen voor bepaalde beroepen op motieven van standing en vooruitzichten een drang gaan vertonen tot incorporatie in het H.O.

In een maatschappij als die van de Verenigde Staten, veel minder gekanaliseerd en ingereden dan de onze, bestaat deze standsstimulans veel minder. Mede daardoor richt het H.O. zich daar op steeds meer opleidingen zonder het bovenomschreven wetenschapscriterium aan te leg-

gen. Dit criterium wordt daar blijkbaar als een rem gevoeld op soepele aanpassing en nuttige grensvervaging. Ook in ons land gaan stemmen in deze richting op.

Hier moet gekozen worden. Men kan alle opleiding na (zeg) 18 jaar in één organisatorisch verband bijeen brengen. Men kan ook afsplitsen wat aan de wetenschap gerelateerd is. Men bedenke intussen, dat ook bij de eerstgenoemde oplossing de huidige H.O.-groep daarom een bijzondere plaats zou moeten krijgen, omdat zij wetenschapsoverdracht beoogt en alle wetenschappen nu eenmaal onderling verwant zijn, hetzij elkaars grensterrein, hetzij elkaars hulpmiddel vormen en bovendien via de filosofie een gemeenschappelijke noemer ontvangen. Dit groepsvormend element zal in elk geval intact gelaten moeten worden.

Ik zou hier willen pleiten voor een zuiver zakelijke oplossing: wanneer ons H.O. zijn standskarakter zou kunnen opgeven en zo ruimte zou maken voor een organisatie der opleidingen naar objectieve criteria, dan blijve het H.O. wetenschapsopleiding, alleen en volledig, en sta het naast, zij het in voortdurend contact met een grote variatie van andere meer of minder schoolse opleidingen, opleidingen met en zonder en tijdens stage, schriftelijk of mondeling onderwezen, met bundeling naar eigen, andere dan wetenschappelijke criteria. Lukt dit niet, dan stelle men het H.O. voor iedereen open en vinde men een geheel nieuwe organisatievorm daarbinnen om aan de menigvuldige groepswensen van allerlei aard tegemoet te komen. Dat men hiertoe zou overgaan, moet misschien onwaarschijnlijk geacht worden. Bij continuering van de huidige situatie voorzie ik echter een voortdurende reeks aanvallen van nu-nog-buitengeslotenen. De strijd daartegen is dan bij gebrek aan een oprecht verdedigbaar criterium nutteloos en trouwens bij voorbaat verloren. Het zal steeds moeilijker worden het aanzwellende H.O. een passende structuur te geven, en men zal eindigen bij dezelfde ruime totaliteit van hoger onderwijs, die ik boven als alternatief bepleitte.

Hoe de ontwikkeling intussen op den duur ook zal gaan, vooralsnog vormen overdracht van de laatste resultaten der wetenschapsbeoefening en training in het gebruik daarvan de basis van het H.O. Daarbij moet dan geconstateerd worden, dat het niet de wetenschap zelf is, die de maatschappij interesseert, maar alleen haar toepassing, haar stand-van-kennis, haar beschikbaarheid. Wetenschap zelf betaalt niet. Zij geeft vreugde aan de ontdekker, aan de na-denker om haar harmonie, haar doorzicht, haar beloften. Maar men kan er geen zaak mee drijven, noch in stoffelijke noch in onstoffelijke artikelen. Harde feiten, cijfermatige resultaten, bruikbaarheden, toepassingen, dat zijn de waardevolle din-

gen in de maatschappij. Het H.O. zal zich als opleidingsinstituut daarop ook moeten richten. En de vraag rijst: zal de wetenschap zelf dan elders haar heul moeten zoeken?

Hier ligt een parallel met de kunst. Ook de kunst loont niet, maar kost. Men kan de kunst vergeten en deed dat soms ook. Dat men toen arm werd, zagen alleen de anderen. Men kan ook van de wetenschap profiteren zonder eraan deel te hebben; lager ontwikkelde gebieden kan men onder dit gezichtspunt bezien. Er moet een maecenas zijn om de kunst te redden, als „men" deze vergeet. En er is een overheid voor nodig om te zorgen, dat de wetenschap kan worden beoefend en voortgebracht, als men alleen haar toepassingen kan en wil honoreren; het was daarom een goed voorstel om in de Grondwet op te nemen, dat de wetenschap een voorwerp is van aanhoudende zorg der regering. Van kunst kan een maecenas anderen laten genieten en zo de kunstenaar aan publiek helpen. Wetenschap, die toegepast wordt, is daarentegen zelf geen wetenschap meer, maar alleen overdracht van resultaten in een op het publiek afgestemd excerpt. Zo staat de wetenschap bijzonder kwetsbaar in de maatschappij, waar zij gevaar loopt òf vergeten te worden òf misbruikt, indien men namelijk terwille van bruikbare toepassingen de hand op haar legt. De overheid draagt hier een dubbele verantwoordelijkheid: de wetenschap te doen beoefenen naar eigen beloftenrijkdom en tegelijk haar vruchten voor de maatschappij beschikbaar te houden.

Het wetsontwerp munt helaas niet uit door overzichtelijkheid, waar het gaat om doelstellingen en taken van het H.O. Vermeld worden (op diverse verstrooide plaatsen): wetenschappelijke voorbereiding op bepaalde betrekkingen (studie), idem tot zelfstandige wetenschapsbeoefening, de ontwikkeling van de wetenschap, ontplooiing der academische gemeenschap, aankweken van maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef, persoonlijke vorming en bijbrengen van inzicht in de geestelijke grondslagen onzer cultuur. Men ziet het: er kan weinig meer bij. De onderlinge samenhang en eventuele prioriteiten komen echter niet duidelijk naar voren. De worp van een totaal nieuwe wetsopzet is blijkbaar niet nagestreefd. Dit is jammer, omdat nu de onzekerheden daarover blijven bestaan. Zowel de toewijzing van de verschillende taken als het bepalen van het noodzakelijke financiële niveau wordt daardoor bemoeilijkt. De verschillende supporters van de genoemde doelstellingen zullen allen min of meer bevredigd zijn, maar een leidraad voor hun onderling gesprek en voor het beleid van departement, Hoge Academische Raad, curatoren en senaten ontbreekt. Dit

had anders gekund, ook al behoeft een wet geen wetenschappelijke controversen op te lossen.

Mij dunkt, dat de functie van de wetenschap in het H.O., als achtergrond voor een goede wettelijke regeling, als een drievoudige zou moeten worden gezien. In de eerste plaats moet er een bron zijn, waaruit de telkens nieuw te verwerven kennis en inzicht kunnen vloeien. In de tweede plaats moet de laatste wijsheid uit deze bron aan de studenten worden overgedragen. In de derde plaats moet de communicatie met de maatschappij functioneren. Over deze drie functies moge nu achtereenvolgens een en ander gezegd worden.

De wetenschapsbeoefening zelf draagt al naar de tak van wetenschap een gevarieerd karakter. De rijke verscheidenheid kan en moet men wel in enige schematiek vatten, maar deze moet elastisch zijn en steeds voor beter gegeven.

In de geesteswetenschappen zal men daarbij vooral het gesprek met de ander moeten kunnen zoeken. Het gaat daar om samenhangen van waarden, om historisch begrip in de zin van een gesprek met voorgangers en om persoonlijke inzet bij de interpretatie van de hedendaagse werkelijkheid. Veel outillage is voor dit alles niet nodig. Wel is essentieel de wisselwerking met de maatschappij, waar immers deze menselijke waarden golden en gelden; het godsdienstige, wil men: het religieuse leven wordt in de theologie alleen maar overdacht, niet verwekt; het rechtsbewustzijn leeft en groeit of slinkt in de maatschappelijke kringen; evenals de taal en de schoonheidsbeleving. De alphaman zal telkens zijn studeerkamer moeten verlaten voor kerk, rechtzaal, gezin of een luisterende gemeenschap om daar niet als toeschouwer, maar als deelnemer in te verkeren. Men zal veel wetenschapsbeoefening buiten zijn universitaire groep kunnen aantreffen, en moeten opzoeken; dissertaties worden thuis gemaakt. De beoefening der geesteswetenschappen is bij uitstek een zaak voor „vrije tijd"; aan de universiteit is die dus aan de geleerden breed toegemeten. Het schrijven is een essentiëel deel van hun taak en veel ervan veroudert niet, omdat waarden wel verworpen kunnen worden, maar niet achterhaald. Hier heersen de normen.

De sociale wetenschappen worden met de dag onmisbaarder bij het groeien der bevolkingen en het slinken der afstanden, welke beide gelijkelijk de stimulansen ervoor leveren. Zij kennen intussen een bijzondere moeilijkheid, hierin gelegen, dat zij in zekere zin moeten abstraheren, afstand nemen van hun object: men kan niet tegelijkertijd èn

deelnemen aan het sociale leven èn over dit leven nadenken (zoals men wèl over de innerlijke samenhang van waardenstelsels kan en zelfs moet denken èn eraan deel hebben). Hier moet dus het verzamelen van allerlei feitelijke, kwalitatieve en kwantitatieve, gegevens zijn intrede: statistieken, beschrijvingen, documenten. Dat beperkt de mogelijkheid van wetenschapsbeoefening in privé. En het institutionele van instituut of dienst, zelf weer een element in het bestudeerde sociale leven, legt nadruk op het continue van het werk. Er ontstaat een hang naar het objectieve, waarheen uit de verzamelingen een suggestie uitgaat. Maar het bedreigt ons met de relativering van persoonlijke houdingen bij het onvermijdelijke uit het veld der verantwoordelijkheid geraken der sociale verschijnselen. De feiten zijn er; zij mogen de normen dienen.

De mens als psychisch en somatisch object van wetenschapsbeoefening, afgedacht van de sociale relatie, vraagt weer meer dan de sociale wetenschappen om materiaal als hulpmiddel en waarnemingsmassa. Herhalen sociale situaties, die immers constellaties zijn van veelheden van mensen, zich slechts in weinig gevallen, de enkele mens vormt veel vaker een voorbeeld van een reeks. De grote getallen doen voor de medicus hun intrede. Ook al schuwt men het experiment, de veelheid van het vergelijkbare wordt essentieel. Geen wonder dat de academische ziekenhuizen onmisbaar zijn. Terwijl het document in de sociale wetenschap slechts-hulpmiddel is, krijgt het „materiaal" bij de mens-wetenschappen het overwegende accent. Men is er, al onderzoekende, zelf minder bij betrokken dan de sociale wetenschapsman bij de bestudeerde groep en haar verschijnselen. Men hoopt resultaten te vinden, die zich voor toepassing in anderer levenspractijk lenen. De norm (de artseneed) stelt slechts een grens aan de feiten.

Bij de exacte wetenschap is de mens geheel ter zijde getreden; mag zij zeggen: *enfin seule?* Hier is de omgeving, de natuur, het materiaal alles: laboratorium, proefveld. Hier worden ontdekkingen gedaan, dat wil zeggen het kwantitatief meetbare vergroot ten koste van het nu-nog-onbekende. Haar methoden van experiment en daarop gevolgde bevestiging of herziening verlegt dagelijks het front van wetenschap naar voren; het oude heeft voorgoed afgedaan. En de maatschappij staat gierig toe te zien; niet het fundamentele onderzoek interesseert haar, maar de bruikbaarheid van zijn vondsten: fabricage is immers vervorming van de stof; wie het betere eerder weet, wint. Ondanks de afwezigheid van verantwoordelijkheid in deze sector der wetenschappen, hoe logisch vanzelfsprekend ook, bracht deze dienstbaarheid bij de werkers, de scientists, de gewetensonrust, in wezen een aanklacht

tegen de omringende, de politieke maatschappij, die de màcht der kennis normloos aan de meest-biedende en de machtigste overliet in plaats van haar te benutten naar eigen gezochte en gevonden verantwoordelijkheid. Men liet de feiten maar bestaan.

Hoe dan ook, met menigvuldige accentverschillen op methode, hulpmiddel, hulp-of-dreiging vanuit het leven-buiten-de-universiteit enz.: de wetenschap moet dicht bij het H.O. beoefend worden en daar bij uitstek, òmdat anders de winning en de overdracht van haar jongste resultaten en inzichten aan huidige en toekomstige functionarissen aan het persoonlijk of maatschappelijk toeval blijven overgeleverd.

Deze situatie brengt enkele moeilijkheden met zich mee. De belangrijkste ligt wellicht hierin, dat wetenschapsbeoefening voor wie haar verstaat, praktisch onbeperkt mogelijk is, terwijl zij aan de universiteiten en hogescholen pas komt na het eerste doel, de opleiding, d.i. de overdracht. Hier ligt een mogelijke bron van, ook individuele conflicten. En wellicht zijn deze slechts op te lossen en te voorkomen door een radicale verandering, nl. een afsplitsing van de full-time wetenschapsbeoefening van het onderwijs in het H.O. De meermalen geuite wens naar een „sabbatsjaar" gaat in deze richting en de combinatie van hoogleraar en instituuts- of laboratoriumdirecteur eveneens. Ten slotte is ook het bestaan van de stichting voor zuiver-wetenschappelijk onderzoek een aanwijzing voor deze tendens. De huidige combinatie van wetenschap en H.O. heeft ook niet altijd, althans in de huidige vorm, zo bestaan. Ten slotte heeft de maatschappij er ook recht op, dat het door haar gecreëerde opleidingsinstituut als zódanig het volle rendement geeft.

In een soortgelijke richting wijst de feitelijke omstandigheid, dat zij, die zich gezien hun capaciteiten verantwoordelijk kunnen stellen voor de ontwikkeling van de wetenschap, slechts in beperkte mate onmisbaar zijn voor de bedoelde overdracht aan de studenten. De overbrugging van de afstand tussen het toelatingsniveau en dat van de effectus civilis kan immers voor een belangrijk deel toevertrouwd worden aan anderen dan de hoogleraren.

Deze taakverdeling heeft bij ons vooral in de laatste jaren erkenning gevonden door de aanstelling met name voor de propaedeuse van assistenten, die niet noodzakelijk bij de wetenschapsbeoefening betrokken behoeven te zijn, maar vooral moeten kunnen doceren. De hoogleraar laat dan een deel van het les-geven over. Wanneer hij zelf achter de katheder staat, gaat het er meer om de hoorders deelgenoot à niveau

te maken bij nog in gang zijnde studie, eventueel om de fundamenten der wetenschap bloot te leggen (iets anders dan de „grondbeginselen", waarmede studenten uit nevenvakken soms mogen volstaan).

Een aspect van de opleiding moge in dit verband nog belicht worden, namelijk de eerste taak uit het eerste artikel van het ontwerp: de opleiding tot zelfstandige beoefening der wetenschap en dan meer in het bijzonder de betekenis van de promotie. Enerzijds wordt de academische studie niet eigenlijk voltooid geacht zonder de dissertatie; zo zegt het ontwerp: „de universitaire vorming en opleiding wordt voltooid door verwerving van het doctoraat"; anderzijds gaat de praktijk echter verder in haar eisen door de promotie niet te zien als het bewijs, door de doctorandus afgelegd, dat hij geleerd heeft hem voorgelegde problemen grondig te behandelen, maar als een bijdrage tot het vooruitbrengen van het front van kennis. Tot dit laatste zijn echter slechts een deel der afstuderenden geroepen, in staat en geneigd.

Zou men hier niet het roer moeten wenden? Het schrijven van een wetenschappelijke studie, het verkennen en in kaart brengen van tevoren onbekend terrein is niet iets, dat typisch met het H.O. te maken heeft. Wetenschappelijk waardevolle werken kunnen — en moeten — geschreven worden door wie die kunst verstaan en op het tijdstip, waarop ze rijp zijn. Het afsluiten der studie mag daar niet mee belast worden; een uitgebreide scriptie is daar meer voor geschikt. Ten slotte mondt deze vraag uit in die naar de betekenis van de Dr-titel. Wil men hierin zien een van hooggeleerde zijde verleende erkenning van zeergeleerdheid, dan kan alleen een „zware" dissertatie daarvan de basis zijn. Onduidelijk blijft dan echter, waarom men daarvoor een titel moet krijgen. Titels documenteren in onze maatschappij veel meer de gestandaardiseerde gekwalificeerdheid voor bepaalde categoraal aanwijsbare functies (anders dus dan prijstoekenningen en ridderordes). Dat past dus bij het afsluiten van een academische opleiding en daarmee bij een „lichte" dissertatie.

Naast de beoefening der wetenschap en de overdracht ervan aan de studenten staat als derde de overdracht aan afgestudeerden. Merkwaardigerwijzer vindt deze als zodanig weinig academische aandacht. Het bijbrengen van een wetenschappelijk niveau aan studenten is geen doel, maar middel te weten tot het goed kunnen vervullen van functies in de samenleving, welke functies ons dus steeds voor ogen moeten staan. Desondanks wordt momenteel de groep der afgestudeerden zelf, die evenmin als de studenten wetenschap beoefenen, maar evenzeer als

deze, en veel meer nog dan zij, de overdracht van bereikte resultaten behoeven, niet beschouwd als een partner van het H.O., toch hèt orgaan van wetenschapsoverdracht, niet beschouwd als een groep, die daarop toch eigenlijk evenveel méér recht heeft als de gezel bij de ontwikkeling van het handwerk meer belang had dan de leerling. Ook hier natuurlijk variatie en gradatie bij wat wèl gedaan wordt aan wetenschappelijke nazorg; maar het algemeen beeld blijft in dit opzicht beneden de maat, ondanks tijdschrift en studievereniging.

Geen moderne maatschappij kan functioneren, wanneer zij niet over de resultaten van het wetenschappelijk denken kan beschikken, te verwerken en vruchtbaar te maken door haar afgestudeerden in de wetenschappelijke beroepen. Zij hebben hier een bijzondere taak. De wetenschap schrijdt voort. Het nieuw-gewetene vraagt om directe toepassing. en de wetenschap vraagt dus om kanalen, die de studeerkamer en het laboratorium verbinden met de maatschappij. Dat zijn kennelijk de zo juist bedoelde functies: de beroepen met wetenschappelijk georiënteerd werk, de plaatsen, waar de maatschappij haar handen ophoudt, ter vulling, indien reeds mogelijk, ter stimulering, waar nieuwe vragen en nieuwe problemen opdoken. Wat de reorganisatieplannen van de laatste tijd daarentegen aan inschakeling van afgestudeerden boden, was meer gericht op het geven van steun door de afgestudeerden aan het H.O., zoals het bestaat, — bestuurlijke en financiële steun, binding aan de eigen academie e.d. — dan op een levend maken van dit contact tussen bron en bevloeiingsgebied.

Ik pleit dus voor meer actief contact van hoogleraren met advocaten, leraren, medici, planologen, chemici enz. Ook het deelnemen daaraan van oudere studenten zou voor hen van veel nut kunnen zijn. In dit contact kon bovendien een twee-richtingenverkeer heersen in zoverre als de hoogleraar er uit de eerste hand zou kunnen vernemen, wat de cultureel of economisch georienteerde belangstelling der maatschappij is bij wat hij als resultaat van eigen of andere studie aan haar zou kunnen presenteren.

Moet aan begrip voor een dergelijke wisselwerking worden toegeschreven, dat het ontwerp, evenals zijn voorganger, helaas de landbouwhogeschool aan het onderwijs-ministerie onttrekt? Het nauwe contact tussen deze hoger-onderwijsinstelling en de landbouw zelf zal daarvan immers wel de oorzaak zijn. Maar de vraag dringt zich op, of soortgelijke overwegingen niet ook moesten gelden voor de medische en de juridische faculteiten (Volksgezondheid en Justitie) enz. Het inslaan van de Wageningse weg echter ook daarvoor zou tot een totale ver-

brokkeling leiden, al moet het manco erkend worden. Het viel te onderzoeken, of daarin voorzien kon worden door de maatschappij met haar vele facetten via de betreffende ministeries bij het H.O. te interesseren op een veel intenser wijze dan de Hoge Academische Raad zal kunnen doen. Misschien zou daardoor de huidige regeling voor de landbouwhogeschool overbodig kunnen worden. Daarmee ware uit een oogpunt van H.O.-beleid winst behaald.

Het wetsontwerp noemt de afgestudeerden slechts enkele malen; zo behoeven zij geen collegegeld te betalen. Hun een organische plaats te geven binnen het H.O. door hen mèt de hooglearen in één college te verenigen ter harmonisering van „productie" en „consumptie" ware gewenst. Het ontwerp denkt hun een veel onschuldiger functie toe en wel bij de samenstelling van de colleges van curatoren: drie van de vijf tot zeven curatoren moeten oud-alumni zijn. Een integratie van H.O. en maatschappij is dit natuurlijk niet. Er is omgekeerd zelfs een gevaar verbonden aan de cultivering van de oud-alumnus als zodanig. Wanneer de instelling, waar men werd opgeleid voor zijn huidige werk, nog andere belangstelling ontvangt dan die der dankbare herinnering, groeit die belangstelling licht uit tot een standsgevoel, tot een gildefiguur; men zorgt dan als het ware mee voor zijn eigen intellectueel nakroost. Maar de werkelijke stroomrichting is omgekeerd: vàn het H.O. náár de afgestudeerden. Standen leiden bovendien tot inteelt.

Komen er in de ontworpen Hoge Academische Raad afgestudeerden, dan zullen zij zich hun eigen studententijd en hun eigen Alma Mater alleen moeten herinneren, om er de dienstbaarheid van aan hun huidig werk te onderstrepen en er een dáárop gericht perspectief aan te geven. Zij zullen er bijvoorbeeld de getuigen van moeten zijn, dat in de werkelijkheid van het leven het hanteren van wetenschappelijk inzicht in allerlei en in zich hernieuwende vormen plaats heeft, zodat de academische graden slechts willekeurige en veranderlijke niveaux aan kunnen geven, die om practische redenen niet te missen zijn, maar telkens moeten worden aangepast aan wat de maatschappij blijkt te behoeven. Deze is in dit opzicht altijd op het H.O. vooruit en welke werkkringen wel of niet H.O. vooronderstellen en welke een lang, welke een kort H.O. (baccalaureaat), moet telkens opnieuw bepaald worden naar de menging van wetenschap en practijk, die het werk der gestudeerden typeert. Het open oog voor deze menging zal ook kunnen voorkomen, dat het karakteristieke van hoger onderwijs isolerend werkt en een vertekend aureool krijgt.

De in het ontwerp belichaamde reorganisatie van ons H.O. krijgt nu binnenkort wel haar beslag. Het voordeel zal zijn, dat daarna de verdere ontwikkeling naar behoefte en inzicht zal kunnen plaats hebben en het apparaat (personeel, financiën, administratie, statistiek) plan-matig, en officiëel kan worden opgebouwd. Dit mag niet anders dan volgzaam zijn ten aanzien van wat gewild wordt door hen, die ervoor verantwoordelijk zijn, dat het H.O. aan zijn maatschappelijke doelstelling beantwoordt, dat zijn de hoogleraren. Maar men zal verstandig doen deze laatste niet met het apparaatswerk te belasten. Daarvoor werden zij geen hoogleraar. Wanneer Senaat en afgestudeerden samen het programma opmaken, dan heeft het apparaat voor de goede-gang-van-zaken te zorgen. Hoe beter dit functioneert, hoe minder anderen er aandacht voor over behoeven te hebben.

Elke beschouwing óver het H.O. laboreert eraan, dat men zich daarbij per definitionem er buiten, er tegenover stelt. Aldus bijvoorbeeld slechts-constaterend te spreken-zonder-meer van een fase-van-overgang miskent, dat overgangen actief voltrokken worden. Wat er met ons H.O. „gebeuren" zal, is daarom voor sociologen wel een interessante zaak, maar behoort — en dat is belangrijker — tot het leven zelf van hen, die daarin werken en van de gehele maatschappij, in wier opdracht en te wier behoeve het H.O. bestaat. Als de wetgever straks klaar is, zullen de mensen zelf van het H.O. het verder moeten doen. Zowel de instelling van de Hoge Academische Raad als de verlening van rechtspersoonlijkheid aan de rijksinstellingen openen voor hen nieuwe mogelijkheden. Deze zullen ten volle uitgebuit moeten worden. Wellicht kan dan toch over een aantal jaren van een vernieuwd hoger onderwijs gesproken worden.

KORT BESTEK

De geschiedenis . . .

Een enkele keer waait er in de ijsvlakte der 'grote' geschiedenis als het ware een wak open, waarin men dan een brok 'kleine' geschiedenis ontwaart. Misschien deed men beter juist die 'kleine' geschiedenis groot te noemen, want in die wakken is het of men opeens, als in een flits, het ware wezen van de mens ontdekt.

Zo heeft ook de jongste storm gewaaid. Ontroerd, bewogen, heeft men gegeven, arbeid of geld, in binnen- en buitenland, arm en rijk, en de armen, als altijd, het meest en dat niet alleen omdat zij, nog altijd, het talrijkst zijn. De ontroering en bewogenheid die op hun beurt de eenvoud en vanzelfsprekendheid van dat geven wekte, berustte uiteindelijk op die kortstondige openbaring van het menselijk wezen.

Het zijn niet alleen natuurrampen die dat wezen openwaaien. Soms zijn het andere omstandigheden, die veroorzaken, dat voor een ogenblik de korst van eigenbelang van de mensen in het vuur van hun meegevoel met anderen smelt.

Uit de laatste eeuw kennen wij drie van die 'kleine' geschiedenissen: de arbeiders van Manchester, die ten tijde van de Amerikaanse burgeroorlog, hun actie voerden tegen de slavernij van de negers, hoewel zij zelf werkloos werden door het uitblijven der katoen uit de slavenhoudende staten; voorts de zo juist herdachte spoorwegstaking van 1903, die zo niet geheel dan toch voor negen tienden gedragen werd door de gedachte van zuivere solidariteit en tenslotte de Februaristaking van '41 waarbij ook weer belang noch berekening te pas kwamen, maar zuiver-menselijke gevoelens een uitweg zochten en vonden.

. . . En haar raadsel

Het grootste raadsel in de geschiedenis, die toch door mensen gemaakt wordt, is misschien wel dat dit ware wezen van de mens in de geschiedenis slechts in kleine episoden tot uiting komt, waarover de ijskorst der 'grote' geschiedenis zich steeds weer na enkele dagen sluit. Ook nu weer heeft het wezen mens zich slechts een wijle vertoond. Ook nu is na enkele weken de 'kleine' episode bezig weer in de 'grote' geschiedenis op te gaan. Tien gulden uitkering ineens, waarvan noch-

tans iedereen begrijpen kan dat niemand er wezenlijk wat aan heeft. Hebben wij daarvoor meer dan vijftig millioen bijeengebracht met dubbeltjes en centen? En daartegenover beleggingszorgen voor deze gelden, in goed vertrouwen in het Rampenfonds gestort, alsof het de gevers daarom te doen was geweest! Beraadslagingen of men de 'overtollige' kleren aan Duitse vluchtelingen zal schenken, alsof zij daarvoor gegeven waren! Ook nu weer geruchten dat een bijna even groot bedrag als in het Rampenfonds gestort werd, extra op de militaire begroting zal worden gebracht, terwijl zo goed als niemand durft te opperen dat het herstel het redelijkst gefinancierd kan worden uit bezuiniging op die begroting. Terwijl bovendien een ieder begrijpen kan dat het herstel bekostigen uit de dollartegenwaarde-rekening inflatie betekent met alle rampzalige gevolgen van dien! En, het naarst van alles misschien nog, de even ergerlijke als stuntelige poging van de C.P.N. om uit deze feiten politieke munt te slaan.

Zo is het. Wie zich niets wijs wil maken, moet het vaststellen: de verkillende adem van de 'grote' geschiedenis heeft het ijsvlak boven de kleine episode in het even opengewaaide wak weer gesloten, de mens is, na zich een ogenblik in zijn ware aard getoond te hebben, weer door de geschiedenis verzwolgen. De dijken zullen op de een of andere manier wel hersteld worden, maar de dijk der menselijkheid is weer bezweken...

Moraal en waarheid

De watervloed die in de storm van 1 Februari een deel van ons land heeft overstroomd, heeft ook een overstelpende vloed van menselijk meegevoel en hulpbetoon losgemaakt — bij het reddingswerk, bij het houden van bedreigde dijken, bij de evacuatie van mensen en vee, bij inzamelingen aan geld en goed. Bij het reddingswerk hebben militairen, Nederlandse, Amerikaanse, Belgische, Franse, Engelse, met de hulpmiddelen waarover zij beschikten, uitkomst en redding geboden aan tallozen, die anders jammerlijk zouden zijn omgekomen. Men kan er zich slechts over verheugen dat soldaten, toegerust en getraind hun medemensen te verdelgen, met zoveel élan, durf en bekwaamheid reddingswerk verrichtten, alsof zij daarvoor werden opgeleid. Wel moesten wij er even aan wennen, dat ook Duitsers het eerst door hen uitgeplunderde land kwamen helpen. En het is ook te begrijpen dat communisten, voor wie de vereenzelviging van Amerikanen en oorlogshitsers een dogma is geworden, in de hulp van Amerikaanse sol-

daten iets erg hinderlijks zagen. Hun morele verontwaardiging, aangestampt door jarenlange propaganda, kan niet zomaar weggespoeld worden door een golf van vreugde over gewoon menselijk hulpbetoon. Zover heeft politieke propaganda — aan beide zijden — het wel gebracht.

Maar ergens ligt er toch een grens, zou men zeggen, aan een politieke voorstelling van zaken, als zij tè evident de waarheid in 't gezicht slaat. Een grens, die ligt in de mens als denkend wezen, voor wie het begrip waarheid een inhoud heeft. Die grens is ver overschreden bijvoorbeeld in een interview van een communistisch lid van de Gemeenteraad van Amsterdam aan een Westduitse communistische krant toegestaan, waarin o.a. meegedeeld wordt, dat de soldateska van het Atlantisch pact onder voorwendsel van een hulpactie Nederland binnendrong, dat duizenden studenten en scholieren door die vreemde troepen werden teruggestuurd, dat de 'onderhorige' Nederlandse regering de burgemeesters gelastte iedere hulpmaatregel van de zijde der bevolking de kop in te drukken, omdat zij vreesde, dat de geevacueerden onrust zouden zaaien, dat de communistische partij vooraan stond in de reddingsactie enz. enz. Men mag van zulk een interview nauwelijks iets anders verwachten dan een anti-propagandistische uitwerking voor de communistische partij.

De verontrustende vraag doet zich voor: waarom dan? Wij kunnen van dit staaltje zeggen, dat het erg dom is, maar in de heersende propaganda en antipropaganda wordt op geraffineerder en dus verderfelijker wijze de waarheid zo dikwijls geweld aangedaan om — het moreel te verhogen. Maar de moraal wordt dan opgeofferd aan het moreel. Want de moraal heeft nu eenmaal een zeer nauwe verwantschap met de waarheid. En zonder een moraal die de waarheid lief heeft en zonder een waarheidsliefde die niet onderhorig wil zijn aan welke politieke beginselen ook, is geen verstandhouding en overleg tussen mensen, ook politieke mensen, mogelijk.

EXLIBRIS

ANDRE SIEGFRIED, *Volkskarakters.* Geautoriseerde vertaling van *L'âme des peuples* door mr G. de Négris. H. D. Tjeenk Willink & Zn. N.V., Haarlem 1951, 196 blz.

Dit werk van de bekende volkenpsycholoog, wiens boeken over Amerika en Engeland terecht zoveel waardering ondervonden, heeft, ons althans, teleurgesteld. Is het de ouderdom — verraderlijk juist voor wie lang jong blijven — die hem parten gespeeld heeft? (Siegfied is, op twee jaar na, tachtig). Of heeft hij in een te kort bestek te veel willen geven, uit behoefte zijn ongemeen omvangrijke kennis nog eenmaal saam te vatten (waar dus ook weer die ouderdom schuld aan kan zijn). Hoe het zij, deze zes portretten van *de* Fransman (vernuftig), *de* Brit (vasthoudend), *de* Duitser (gedisciplineerd), *de* Rus (mystiek), *de* Amerikaan (dynamisch) laten na lezing het onbevredigende gevoel achter, dat wij, alles welbeschouwd, op dit gebied toch nauwelijks een stap verder gekomen zijn, sinds men in de 18e eeuw dit genre waarneming intensiever is gaan beoefenen. Misschien ligt het onbevredigende dus wel helemaal niet aan de schrijver, maar aan het genre. Ook het begin- en besluit-hoofdstukje — 'het nieuwe aanschijn der wereld' en 'definitie en toekomst der westerse beschaving', waar de zes 'volkssprookjes' tussen gevat zijn, geven geen essentieel nieuws, doch ook dit kan men naar verkiezing de schrijver of het onderwerp wijten.

Men begrijpe dit intussen niet zó, dat men dit boek evengoed ongelezen kan laten. Zoals elk boek immers laat zich ook dit op twee manieren beoordelen. Men kan zich n.l. afvragen of het iets geeft wat 'men' nog niet wist of althans nog niet zo gezien had. Men kan echter ook vragen of de gemiddelde lezer er iets aan heeft, omdat hij, hetzij de feiten, hetzij de vizie niet kende. Doet men het eerste, dan moet het oordeel luiden: weinig. Doet men het tweede dan kan men daarentegen zeggen: veel. Wie in het algemeen — zo kan men het ook formuleren — een aanleiding wil hebben om zijn eigen gedachten over de oorsprong, het wezen en de toekomst onzer westerse beschaving eens te toetsen aan die van een bereisde, intelligente en evenwichtige waarnemer, die kunnen wij zo een, twee drie geen beter boek aanraden dan het hier besprokene. De goede vertaling kan hem daarbij alleen maar helpen.

J. R.

R. J. FORBES, *De mens bouwt zich een wereld. Vijfduizend jaar techniek.* Amsterdam, N.V. Em. Querido's Uitgeversmij, 1952, 241 blz.

Dit boek is een vertaling — en een goede vertaling door E. Kossmann (alleen moest hij niet 'vijfbandig' schrijven i.p.v. vijfdelig, blz. 5) — van het oorspronkelijk door F. in het Engels geschreven 'Man the Maker'. De bewerking heeft echter zelfstandige waarde, doordat de auteur de gelegenheid gebruikt heeft enkele aanvullingen en verbeteringen in de tekst aan te brengen.

Zoals uit de titel reeds blijkt, is dit een samenvattend overzicht van de geschiedenis der techniek (en dat betekent meteen van de toegepaste natuurwetenschappen, voorzover zij bij de techniek te pas kwamen). Dat de schr. zich hierbij beperken moest,

spreekt vanzelf. Maar wat er over bleef: de ijzer- en staalbewerking, de chemische industrie, pottenbakkerij, glasfabricage, textielindustrie, molens en stoommachine, wegenaanleg en waterbouwwerken, alsmede de verkeersmiddelen te land, ter zee en in de lucht is nog altijd een ontzaggelijk groot, lang niet overal reeds grondig bewerkt terrein. En wie zelf weleens genoodzaakt geweest is, de oorsprongen van al is 't maar één uitvinding na te gaan, weet hoeveel voetangels en klemmen er op dat terrein liggen. Bijna nooit is er één duidelijk aanwijsbaar, onbetwistbaar beginpunt. Bijna altijd is er vóór het 'begin' nog wel ergens één, meestal zelfs meer dan één 'beginnetje', precies zoals een rivier niet aan één bron, maar aan tientallen 'bronnetjes' pleegt te ontspringen.

Dat we nu zo'n samenvatting rijk zijn is derhalve een aanwinst waarvan het belang moeilijk te overschatten is. Wie voortaan te maken krijgt met de geschiedenis van een der door de schr. behandelde technieken, behoeft nu althans niet meer her en der zijn gegevens bijeen te zoeken. En de befaamde belangstellende leek — en die zijn er juist op dit gebied tallozen — heeft bovendien nu een boek, dat hij van begin tot eind geboeid zal lezen. En daarna nog zal hij telkens zijn 'Forbes' weer opslaan om er telkens weer dingen in te ontdekken, waar hij de eerste keer overheen gelezen had.

Wij waarderen het echter bovenal als stimulans tot nader onderzoek, dat — de schr. zal de eerste zijn om het toe te geven — door zijn werk allerminst overbodig is geworden. Bezwaren zijn er dan ook genoeg te maken, bezwaren van zuiver feitelijke aard, bezwaren door te grote beknoptheid veroorzaakt, bezwaren tegen de cultuurhistorische commentaar hier en daar. Van elk dezer categorieën moge er hier een volgen, maar niet dan na de uitdrukkelijke waarschuwing dat we daardoor de grote verdienste van de schr. niet verkleinen, wiens deskundigheid op zijn eigenlijk vakgebied immers buiten kijf blijft.

De man van de 'electrische kaarsen' bijv. heet niet, voorzover wij weten, Gablochkow, maar Gablotsjkow (blz. 209). Bij het buskruit en het kompas zegt de schr. (blz. 87): 'Het staat thans vast, dat beide oorspronkelijke Europese uitvindingen zijn geweest, die stammen uit het einde van de 13e of het begin van de 14e eeuw.' Dit laat, gecombineerd met de voorafgaande zin 'vele oude schrijvers hebben beweerd, dat het buskruit evenals het kompas uitgevonden zou zijn in China of Indië', de indruk achter, alsof die oude voorstelling bepaald verkeerd was, hetgeen toch — ook blijkens wat de schr. zelf verderop vertelt — bepaald weer niet juist is, nog daargelaten dat er over het kompas, althans ter plaatse, niets meer gezegd wordt. Over het cultuurhistorisch zo belangrijke feit, dat de Chinezen met hun soort buskruit en met hun kompas alleen maar 'speelden', terwijl de Europeanen deze uitvindingen actief en zelfs agressief gebruikten, geen woord. Bepaald onjuist is bijv. op blz. 79 het in verband brengen van de 'drang om het aardse lot der mensen te verbeteren' met het Christendom. Die drang kent men niet en nergens vóór de 18e eeuw in Europa en zij is niet aan het Christendom, maar aan de Verlichting te danken; men kan haar dan ook op z'n hoogst als een secularisering van de religieuze heilsgedachte beschouwen. Een ernstig bezwaar tenslotte is ook in een boek als dit het ontbreken van een register. Kan Nederland nu heus wel per jaar 1500 millioen opbrengen om een

militaire macht te vormen die niet eens een Nederlandse is, en niet eenmaal de paar gulden, nodig voor een onmisbaar instrument van wel-Nederlandse wetenschappelijke apparatuur?

Doch herhaald zij wat wij hiervoor al met andere woorden aangaven, aan de verdiensten van dit boek doet dit alles maar weinig en niet wezenlijk afbreuk. Hoeveel bezwaren er naast de genoemde bij het gebruik ook nog te voorschijn mogen komen, het goede, dat Forbes biedt (en hij alleen ten onzent ook kan bieden) zal ze altijd blijven overtreffen. J. R.

G. M. Bos, *Mr S. van Houten.* J. Muusses, Purmerend, 1952, 209 blz.

Grondige studies over leidende figuren uit de 19e eeuw ten onzent hebben wij altijd nog weinig. Met des te meer voldoening kondigen wij daarom dit gedegen werk over Sam van Houten (1837—1930) aan, zo niet de laatste, dan toch de laatst overledene van zijn groep. Aan de zorgvuldig gesystematiseerde, in eenvoudig en helder proza geformuleerde analyse van zijn denkbeelden gaat een vlot geschreven schets van zijn leven vooraf (blz. 9—47) waarin nochtans al het oude en veel nieuw materiaal (voorzover het nog aanwezig is) is verwerkt. De zes hoofdstukken, die dan volgen, behandelen op de rij af Van Houtens opvattingen over de sociale kwestie en het kiesrechtvraagstuk, over de taak van Kamer, Minister en Koning, zijn causaliteitsleer, zijn gedachten over de verhouding tussen de volken en tenslotte zijn mening over de positie van de vrouw. Een critische nabeschouwing over zijn betekenis besluit het zeer instructieve geheel. 'Zo werd Van Houten' — aldus de samenvatting in 's schr.s eigen woorden (blz. 201) — 'steeds meer een diep-tragische figuur, die omwille van de openhartigheid, waarmee alles gezegd en de ijver en volharding, waarmee alles gedaan werd, wel een zeker respect afdwingt, maar die geen aanspraak kan maken op de sympathie van het nageslacht.' Men behoeft zich bij dit oordeel niet neer te leggen, om niettemin te erkennen, dat hier, in een eerlijke poging tot begrip, een waardevolle bijdrage geleverd is tot de nog zo node gemiste reeks levensbeschrijvingen onzer grote 19e eeuwers. J. R.

Nicolaj Berdjajew, *Mijn weg tot zelfkennis. Autobiografie.* Arnhem, Van Loghum Slaterus, 1952.

„Ik heb mijn centrale thema nooit aan de mensen voelbaar kunnen maken", schrijft Berdjajew op blz. 270 van zijn uitvoerige autobiografie, uit het Russisch vertaald door Wils Huisman en J. de Graaf. Deze zin typeert wel de Russische religieuze denker, die elders schrijft, dat hij geringe gaven heeft zijn gedachten systematisch te ontwikkelen, maar in hoofdzaak aforistisch schrijft. Hij heeft veel geschreven en veel van wat hij heeft geschreven, is vertaald in verschillende talen, ook in het Nederlands. De paradox is hem eigen. Hij denkt in tegenstellingen, die moeilijk of niet in een synthese zijn te vatten. Ook dit boek is weinig systematisch opgebouwd. Toch kan het als verheldering van zijn in tal van boeken verspreide denkbeelden dienen. En denkbeelden zijn er te over, vaak verrassende, ondanks, ook weer een paradox, een zekere monotonie in dit denken.

Het boeiende, vooral in dit boek, van B.'s geschriften is het betrekken van een hevige actualiteit, waaraan hij heeft deelgenomen of die hij heeft waargenomen, in een beschouwing van leven en historie, die voor hem

alleen van betekenis is onder een metafysische gezichtshoek. Over zijn jeugd in het tsaristische Rusland, over zijn ervaringen in Sovjet-Rusland waaruit hij in 1922 verbannen is, over zijn emigrantentijd daarna, over de velen die hij ontmoet heeft, geeft dit boek tal van bijzonderheden, zeer persoonlijk gezien en beschreven, waarom men het betreuren kan, dat het boek geen register van personen bevat. Tegenover die velen ging het bijna altijd als volgt, schrijft hij: „De mensen traden mij vol sympathie tegemoet en vol belangstelling... Maar dan merkten ze plotseling, dat ik iets had, dat hun vreemd was, dat ik tot een andere wereld behoorde". Deze vreemdheid en dit buiten-zijn-tijd-staan omschrijft hij ergens aldus: „Mij zijn alle stromingen en groeperingen vreemd, mij is de 'wereld' vreemd. Ik blijf een individueel denker en keer altijd weer tot mijzelf terug, naar mijn eigen individueel denken. Ik denk over de tijd, over de periode, waarin ik leef... Maar ik ben een „unzeitgemäss" denker. Ik sta diametraal tegenover mijn eigen tijd. Ik verheerlijk de vrijheid, terwijl mijn tijd haar verguist, ik voel niets voor de staat en heb een religieus-anarchistische inslag, terwijl mijn tijd de staat vergoddelijkt, ik ben overtuigd personalist, terwijl mijn tijd collectivistisch is en de waarde en waardigheden der persoonlijkheid ontkent, ik heb een afschuw van oorlog en militarisme, terwijl mijn tijd voor het pathos van de oorlog leeft, ik heb de filosofische gedachte lief, terwijl mijn tijd er onverschillig tegenover staat, ik hecht grote waarde aan de aristocratische cultuur, terwijl mijn tijd deze vernietigt, ik belijd een eschatologisch Christendom, terwijl mijn tijd een traditioneel statisch Christendom kent. En ik besef, dat ik naar de toekomst gewend sta."

Deze personalist, deze verdediger van de vrijheid en de scheppende daad, die om ideologische redenen zijn vaderland moest verlaten, maar onder de emigranten als een soort communist gehaat was, streed steeds naar twee kanten. Hij bestreed het humanisme dat zegt, dat de mens zich zelf genoeg is, maar stelde tegenover Katholicisme en Protestantisme zijn eigen humanistische leer van de godmenselijkheid. Hij noemde zich een existentieel denker, maar hij rekende zich niet tot de existentialisten. Hij was misschien geen groot denker, maar wel een buitengewoon levendige bespiegelaar en zoals deze geestelijke biografie laat zien, tevens een spiegel van zijn zeer bewogen tijd. Dat dit boek, verschenen na zijn dood in 1947, nu in een Nederlandse uitgave uitgekomen is, verplicht ons tot een woord van dank aan vertalers en uitgeefster.

O. N.

ERRATA

In de Engelse vertaling van M. Nijhoff: De Moeder de Vrouw, door Agatha Seger, in het vorige nummer verschenen, is in de tweede zin het woord „sides" uitgevallen. Men leze dus: I saw the new one, - both the opposite sides

Op blz. 127 van het vorige nummer leze men eerste kolom, regel acht van beneden: „gelaagde" in plaats van geslaagde

Zojuist verschenen:

Albert van der Hoogte

HET LAATSTE UUR

Een kroniek
uit het naoorlogse Indonesië

Gebonden f 5.90

Dit boek is niet zozeer een „roman" als wel in de eerste plaats een „kroniek", zoals de ondertitel aangeeft: een kroniek in moderne stijl, geschreven met grote intensiteit. Een document humain, zoals onze letterkunde er slechts weinige kent. Een ieder die belang stelt in de overgang van Indië tot Indonesië, en die bovendien kennis wil nemen van een opmerkelijk schrijftalent, zal getroffen worden door de wijze waarop de auteur van „Het Laatste Uur" zijn uit historisch en literair oogpunt belangrijke stof heeft verwerkt.

Verkrijgbaar in de boekhandel

UITGEVERIJ CONTACT
Amsterdam - Antwerpen

J. B. WOLTERS
GRONINGEN, DJAKARTA
DE SIKKEL, Antwerpen

Verschenen:

Prof. Dr C. G. N. DE VOOYS

GESCHIEDENIS VAN DE NEDERLANDSE TAAL

Geïllustreerd

5e herziene druk, geb. f 14,90

Deze druk is aanzienlijk uitgebreid en gericht op een bredere kring van lezers.

Verkrijgbaar bij de Boekhandel

1953 HERDENKING VINCENT VAN GOGH

*

VINCENT VAN GOGH: *Verzamelde Brieven*

In vier delen. De delen I, II en III bevatten de brieven van Vincent aan zijn broeder Theo (1872—1889), verzameld door zijn schoonzuster J. van Gogh-Bonger. Deel IV bevat de brieven van Vincent aan Emile Bernard, aan Van Rappard, aan Gauguin, aan zijn jongste zuster (deze beide laatste zijn niet eerder gepubliceerd) e.a. Bovendien kan men hierin de brieven van Theo aan Vincent vinden, evenals ongeveer 25 brieven van schilders en vrienden aan Theo. Tenslotte worden in deze band gedeeltelijk onbekende gegevens over verschillende perioden uit het leven van Vincent opgenomen. Omvang per deel pl.m. 480 blz. Rijk geïll. 24,5 x 16 cm. Typ. en bd. J. H. van Eikeren. 3e druk. h. vrij papier.
Verschenen zijn deel I, XLIX en 429 blz.; deel II, 471 blz. Men tekent in op vier delen. De delen III en IV zullen nog dit jaar het licht zien.

JUST HAVELAAR: *Vincent van Gogh*

Leven en werken van deze grote schilder. Formaat 27,5 x 20,5 cm., h.vrij papier, 38 blz tekst en 42 afb. (vier in vierkleurendruk), 5e druk.

MARGRIT DE SABLONIÈRE: *Vincent van Gogh*

Een korte, geïllustreerde levensbeschrijving, die nuttige diensten kan bewijzen aan een ieder, die met Vincent's schilderijen of tekeningen in aanraking komt.
Deel 25 uit de Wereld-Boog-Reeks. Formaat 18,5 x 12,5 cm., h. vrij papier, 88 blz. tekst en 32 afb.

Vraagt nadere inlichtingen

Verkrijgbaar door tussenkomst van de boekhandel

WERELDBIBLIOTHEEK, AMSTERDAM-ANTWERPEN

444 11-52-10000